

»PACTA CONVENTA« I »DVANAEST« HRVATSKIH BRATSTAVA

Oleg Mandić

Problem povezivanja srednjovjekovne Hrvatske u državnu zajednicu s Ugarskom u posljednjih deset godina nije bio specijalno obrađivan te je tradicionalno mišljenje o ugovoru hrvatskih bratstava s Kolomanom bilo prihvaćeno i u *Historiji naroda Jugoslavije*. S obzirom na činjenicu, da su se pojavila neka mišljenja, koja dovode u sumnju postojanje takva ugovora¹ i koja govore

¹ U svojem je izdanju *Izvor za hrvatsku povijest I*, Zagreb 1955, str. 69, a naročito u raspravi *Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske* kojemu služi kao nadopuna recenzija: *Ljudmil Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo* (HZ IX, 1956 — dalje citiram *Plemstvo i Recenzija*), N. Klaić zauzela takvo stanovište. Ono se sastoji u ovome. Pravno-politička ustanova dvanaestero plemena je nastala u XIV. stoljeću. Povlastice njezinih pripadnika, t. j. oslobođenje od poreza i ograničenje broja vojnika, što su ih morali davati kralju, predstavljale su izuzetak prema položaju ostalog plemstva. Ovo je u doba Ludovika I. bilo obavezano »na plaćanje poreza«, t. j. marturine, što je predstavljalo posljedicu »apsolutističke prakse Anžuvinaca« (*Plemstvo*, str. 96). Ta plemena žive u XIV. st. na području Ličke, Lučke i Kninske županije, pa iz tog saveza valja izbaciti »sve one plemiće istoga imena, koji se tada ne ubrajaju u niže plemstvo navedenih županija« (kao gore, str. 98 — potcrtao autor). U referatu *O društvenom uređenju u Hrvatskoj u XIV. stoljeću* na II. Kongresu historičara, N. Klaić mijenja svoje mišljenje, smatrajući da su ta plemena živjela samo u Lučkoj županiji. Njezino se izlaganje nadovezuje na teze M. Šufflaya o društvenom stanju u Hrvatskoj u XIV. stoljeću. Ona se doduše ograđuje od njegova mišljenja, da je Hrvatska bila zemlja, što su je Mađari oružjem osvojili. ističući, da Šufflay nije razlikovao »dvije osnovne činjenice: pogodbu između Hrvata i Kolomana i pitanje autentičnosti Qualitera« (*Plemstvo*, str. 86). Međutim, pošto je ta plemena uvrstila u XIV. st., ona je time otvorila jednu prazninu u XII. st., jer se ne zna, tko je — s pravnog gledišta — bio Kolomanov partner u sastavljanju međunarodnog ugovora.

Ako se prihvati druga od dviju mogućnosti, koje N. Klaić dopušta, t. j. da su Arpadovići sami uzdigli povlašteni sloj u Hrvatskoj, to bi iz toga proizlazilo, da 1102 nije postojala neka organizirana grupa, koja bi s pravnog gledišta bila Kolomanov partner u toj »pogodbi«. Takva bi tvrdnja bila u suprotnosti s izvorima, ako ne zbog čega drugoga, a ono zato, što oni potvrđuju da se s postankom hrvatske države iz rođovskog plemstva izdiferenciralo dvorsko plemstvo. Uostalom, N. Klaić dopušta kao prvu mogućnost i to, da su Arpadovići već zatekli u Hrvatskoj neki povlašteni društveni sloj.

Mnogo je važnije, da uklanjanje ravnopravnoga hrvatskog partnera iz »pogodbe« s Kolomanom pretvara tu »pogodbu« s pravnog gledišta u jednostrani pravni akt, što ga je ugarski vladar oktroirao izjavom samo svoje volje. Da bi to mogao uraditi, on je prethodno morao osvojiti Hrvatsku. Svakako udara u oči, da se N. Klaić uopće ne osvrće na problem povlastica hrvatskog plemstva, koja su postojala prije XIV. st., ne postavljajući pitanje, u kojoj su mjeri te povlastice djelovale na navodni postanak staleške ustanove XII plemena u Lučkoj županiji. Njezino izlaganje postaje pozitivističko, kada nastoji da izvede zaključke samo iz podataka nekog historičkog razdoblja, ne uzimajući u obzir uvjete iz prethodnog razdoblja, iako su ovi djelovali i izazvali postanak onih istih činjenica, na kojima se temelje ti zaključci.

o njegovoj »legendarnosti«, ² uputno je ponovo pretresti raspoloživi izvorni materijal. Takav postupak pokazuje, kako *rebus sic stantibus* još uvijek ostaje na snazi tradicionalno tumačenje. Drugačije nije moguće objasniti postanak onoga posebnog položaja hrvatskog plemstva, čije se povlastice već u izvorima iz XIII. st. navode kao *libertas*, da bi kasnije u XIV. st. imale naziv *mos aut consuetudo Croatorum an Dalmaticorum*.³ Dakako, kasnija će istraživanja na temelju novih materijala pokazati, da li je takvo tumačenje ispravno ili ga valja odbaciti kao netočno.

I. UVOD U PROBLEM

U procesu klasnog raslojavanja na teritoriju, što su ga Hrvati zapremili na Balkanskom poluotoku, izdvojio se povlašteni sloj plemstva, koji je držao ključne pozicije u hrvatskoj državi.⁴ Prema općenitom mišljenju, taj je povlašteni sloj sačinjavalo »dvanaest« bratstava⁵, koja su naznačena u t. zv. *Qualiteru* i kojih su predstavnici 1102 sklopili s Kolomanom ugovor, poznat obično pod nazivom *Pacta conventa*.

Ako se dvanaest bratstava izbace iz XII. st., nastaje pitanje — tko je bio nosilac hrvatske suverene vlasti u hrvatskoj državi poslije smrti kralja Petra, koji bi mogao pregovarati s Kolomanom i sklapati s njime ugovor, priznajući ga za zakonitog vladara kraljevine Hrvatske?

To je osnovni problem, pri rješavanju kojega su u prvom redu mjerodavna pravna mjerila. Svaki historičar, koji istražuje društvene odnose u srednjovjekovnoj Hrvatskoj i Slavoniji — barem je takvo mišljenje — mora prethodno biti načistu s time što s državnopravnog gledišta znači »pogodba«⁶ Kolomana s Hrvatima. Bez svake sumnje predstavlja pogodbu međunarodni ugovor, kojim dvije države stupaju u personalnu uniju. Ali isto tako predstavlja pogodbu akt, kojim vladar podijeljuje autonomiju nekom području, što ga je osvojio, da bi makar djelomično udovoljio željama njegova stanovništva. S pravnog gledišta su to dvije posve različite stvari pa je potrebno opredijeliti se za jednu od te dvije alternative.

Izbacivanjem dvanaest bratstava iz XII. st. ujedno se isključuje onaj pravni subjekt, koji je pregovarao s drugim pravnim subjektom — ugarskim vladarom o osnivanju hrvatsko-ugarske državne zajednice. Na taj se način ponovo otvaraju pitanja o njezinu postanku, a ujedno i vrata tezi mađarskih historičara o tome, da je Koloman osvojio čitav hrvatski državni teritorij.

Moglo bi se dakako tvrditi, da je u to doba nosilac vlasti bio neki drugi savez plemena kao proizvod »oživljavanja plemenske organizacije« poslije Zvo-

² U navedenom je referatu na II. Kongresu historičara bila nekoliko puta riječ o »legendarnim *Pacta conventa*«.

³ T. Smičiklas, CD, XIII, str. 188.

⁴ O. Mandić, *Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, HZ V, 1952, str. 292 i d. (dalje citiram *Bratstvo*).

⁵ Ne može se nepobitno tvrditi, da je broj tih bratstava u XI. st. iznosio baš dvanaest, jer iz tog vremena nema isprava. Sva bratstva, koja se navode u *Qualiteru*, postojala su u XII. st., a neka i prije (Mandić, *Bratstvo*, str. 292). Stoga zasada nema razloga dirati u tu tradiciju hrvatske historiografije.

⁶ *Plemstvo*, str. 86

nimirove smrti⁷. Ali dosada poznati izvori ne dopuštaju zaključak, da je 1102 postojao neki drugi savez na mjestu onoga, koji je obuhvaćao i navedena bratstva.

Problem je, dakle, u pitanju, da li je od 1097, kada je Petar poginuo, pa do 1102, kada je navodno bio sklopljen ugovor s Kolomanom, postojala hrvatska država ili se ona raspala. Valja imati na umu ono, što piše arciđakon Toma o položaju u Hrvatskoj poslije Zvonimirove smrti: »Među svom gospodom kraljevstva počela je stoga rasti velika nesloga. I kada su podvojeni, sad ovaj, sad onaj tražili za sebe gospodstvo nad zemljom, potaknuti pohlepom za vlašću, pojavile su se nebrojene otimačine, pljačke, umorstva i rasadnici svakojakih nedjela«. Toma nadalje priča, da Ladislav nije na svom pohodu 1091 naišao na kakav otpor do Petrove gore: »Poslije toga prešao je goru i počeo napadati utvrde i tvrđave i voditi mnoge bitke s bratstvima Hrvatske. Ali kada jedno drugome nije pružalo pomoć, jer su među sobom bila podvojena, kralj je mogao postići laku pobjedu«⁸ Ladislav ipak nije dopro do mora, jer se zbog tuđinske najeзде morao vratiti u Ugarsku.

To su činjenice. Isto je tako činjenica, da je Kolomanova vojska 1097 morala ponovo osvajati područje južno od Gvozda, pošto je porazila kralja Petra. Ona je zauzela Biograd na moru i tako omogućila iskrcavanje Kolomanove zaručnice Buzile.

I sada u izvorima nastaje praznina sve do 1102, kada Koloman potvrđuje prava samostana sv. Marije u Zadru⁹, ističući da je bio okrunjen u Biogradu na moru.

Iz toga tako važnog razdoblja nema suvremene isprave. A kako je *Qualiter* vjerojatno sastavljen tek u XIII. st. poslije Zlatne bule od g. 1222. njegovi podaci o pregovorima s Kolomanom ne mogu se bez daljega prihvatiti, ako ih ne potvrđuju neki drugi argumenti. Ti argumenti, očito, ne mogu biti diplomatski, već sociologijski, ekonomski, politički i pravni. Dakako, u vezi s time treba dokazati, da povlastice, koje navodno sačinjavaju t. zv. ustanovu XII plemena, nisu nastale u XIV. stoljeću nego mnogo prije.

Ako se sažme ono, što je gore rečeno, valja se odlučiti za jednu od ovih alternativa: ugovor poznat pod nazivom *Pacta conventa* je postojao ili nije postojao. U prvoj se alternativu radi o stvaranju jednoga novog oblika državnog

⁷ M. Kostrenčić, *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava*, str. 151 (dalje citiram *Nacrt*).

⁸ *Historia salonitana*, Zagreb 1894, str. 57 (dalje citiram *Historia*): »Cepit itaque inter omnes regni procures magna discordia suboriri. Et cum diuism modo hic, modo ille regnandi ambitione sibi terre dominium uendicaret, innumerabiles rapine, predationes, cedēs, et omnium facinorum seminaria emerserunt... Post hec transiuit alpes et cepit impugnare munitiones et castra, multaque prelia comitere cum gentibus Croatiae. Sed cum alter alteri non ferret auxilium, essentque diuisi ab inuicem, facilem uictoriam rex potuit optinere.«

⁹ Smečiklas, CD II, str. 9. Autentičnost ove isprave dokazao je F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, str. 635, bilj. 37 (dalje citiram *Povijest*), i to činjenicama, da se u njoj navodi *Sigindinus, Zagoriensis episcopus*, da je očuvana originalna isprava, koju je izdao Koloman 1111. zborovskoj opatiji kod Njitre (Slovačka) i da se isti naziv *Zagoriensis* upotrebljava u naslovu zagrebačkog biskupa. M. Šufflay također smatra ispravu autentičnom, datirajući je god. 1106. (*Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen*, Ungarische Rundschau IV, 1915, str. 889, bilj. 14 — dalje citiram *Zu den ältesten Beziehungen*).

uređenja — personalne unije između kraljevine Hrvatske i kraljevine Ugarske, od kojih je svaka zadržala svoju državnu individualnost. Prihvatanje druge alternative znači, da je kraljevina Hrvatska bila osvojena oružjem i da je postala sastavni dio kraljevine Ugarske, izgubivši svoju državnu individualnost.

U nedostatku suvremenih izvora, koji bi mogli pružiti neposredne dokaze o odnosima u tom kritičnom petgodišnjem razdoblju, valja se poslužiti pomoćnim metodama, i to onima, koje mogu prikazati veću ili manju vjerojatnost prve ili druge alternative. To su sociologijska, komparativna i pravno-dogmatska metoda u okviru opće historijsko-materijalističke metode.

Jedan od nedostataka dosadašnjeg načina istraživanja sastojao se u tome, što se — izuzevši N. Tomašića¹⁰ — nije obraćala dovoljna pažnja pravnoj strani odnosa između Ugarske i Hrvatske u toj složenoj državi. Drugi se nedostatak sastojao u političkim obzirima. Narodna je historija od vremena Račkoga služila kao sredstvo borbe protiv hegemonije mađarske buržoazije. Razlozi političke oportunističke primoravali su hrvatske historičare, da se bore za shvaćanje, da teritorij Hrvatske, Slavonije i Dalmacije nije nikada bio sastavni dio Ugarske, i to svima raspoloživim argumentima, upotrebljavajući čak i takve, koji nisu bili uvjerljivi.

Danas ne postoje više takvi politički obziri, koji su u prošlosti primoravali historičare, da jedno rješenje radije prime nego drugo. Oni, dakle, ne mogu više pomutiti objektivnost naučnog rasuđivanja.

Iz spomenutog političkog stanovišta slijedio je treći nedostatak. On se sastojao u tome, da se historija zemalja, koje su nekada sačinjavale kraljevinu Hrvatsku, izučavala i tumačila odvojeno od historije mađarskog društva i njegovih ustanova. Tako danas nema jedne historije Ugarske na srpskohrvatskom jeziku, da ne govorimo o studijama, kojima bi predmet bila komparativna analiza istih društvenih ustanova u Ugarskoj, Slavoniji i Hrvatskoj. Analiza srednjovjekovnih vlasničkih oblika u tim zemljama pokazala bi, da Hrvatska od Gvozda do mora i Dalmacija nisu nikada bile sastavni dio Ugarske.

Stoga se samo najširim metodološkim zahvatom može barem u glavnim crtama odgovoriti na pitanje, da li je u Hrvatskoj između 1097 i 1102 postojao vlastiti nosilac suverenosti, koji je vršio vlast na njezinu državnom području, ili ga uopće nije bilo, tako da su Mađari osvojili Hrvatsku. Ali u toj drugoj alternativni valja također odgovoriti na sporedno pitanje: što je natjeralo Mađare, da ništa manje nego četiri puta moraju organizirati osvajanje većih ili manjih dijelova teritorija hrvatske države — prvi put 1091 upadom Ladislava, drugi put 1097 Kolomanovom vojskom i treći put 1102 pothvatom, što ga je također predvodio Koloman. A zatim kao četvrti dolazi 1107 Kolomanov pohod na dalmatinske gradove.

S pravnog se gledišta problem, dakle, postavlja ovako: da li je poslije Petrove pogibije kod Gvozda postojala hrvatska država ili je ona tog časa nestala, jer na njezinu teritoriju nije bilo nosioca suverene vlasti, koji bi bio različit od ugarskog kralja. Naime, ako je došlo do sklapanja nekog ugovora, onda su obje strane ugovornice morale biti nosilac suverene vlasti — Koloman ugarske, a predstavnici hrvatskih bratstava hrvatske suverene vlasti. U politici je pravilo, da sila može ustuknuti samo pred drugom silom.

¹⁰ *Fundamente des Staatsrechtes des Königreiches Kroatien*, Zagreb, 1918.

Samo tako se mogu protumačiti koncesije, koje je Koloman tom prilikom podijelio Hrvatima kao cijenu za to, što su ga priznali nosiocem suverene vlasti u Hrvatskoj.

U Hrvatskoj je između 1097 i 1102 neka ustanova bila nosilac suverene vlasti — ako se prihvati mišljenje, da Mađari nisu neprekidno držali u svojoj vlasti čitav njezin teritorij. U slučaju, da je to bila grupa najuglednijih bratstava, ne postavlja se pitanje koliko ih je bilo, da li dvanaest ili manje ili više, nego je mjerodavno, za što je ta ustanova nastala, kada i kako se to dogodilo.

Također valja imati na umu, da bi bilo pogrešno vremenski povezivati postanak ustanove dvanaest bratstava i *Qualitera*. Ponovo se opaža tendencija, da se te dvije pojave zajedno povežu u vremenu¹¹, kako se to radilo prije istraživanja Lj. Hauptmanna¹² i M. Barade¹³. Uostalom, i sam M. Šufflay ne smješta zapravo u isto razdoblje postanak XII bratstava i *Qualiter*, kada dopušta da je »plemički savez dvanaest rodova« nastao iz »hrvatskog praplemstva«¹⁴.

Ništa ne smeta, da su podaci o određenoj pojavi bili fiksirani u nekoj sačuvanoj ispravi kasnijeg datuma, ili na temelju usmene predaje ili, što je vjerojatnije, na temelju starijih isprava, koje su nestale. Ovo se drugo naročito događa u slučaju falsifikata. Stoga bi *Qualiter* mogao prenijeti uspomenu na činjenice, koje su se prije doista zbile.

II. MIŠLJENJE J. DEÉRA¹⁵

U vezi s problemom nosioca suverene vlasti u Hrvatskoj potkraj XI. st. valja se osvrnuti na mišljenje J. Deéra, koji je od svih mađarskih historičara najinteligentnije obradio tezu o osvajanju Hrvatske.

Deér ispravno smatra, da bi »bez svake sumnje suvremena dostignuća društvene i pravne historije morala biti odlučna također za ocjenjivanje srednjovjekovnoga hrvatskog pitanja«, jer su dosadašnji pokušaji polazili s gledišta neposrednih političkih interesa¹⁶. Dovle se s njime potpuno slažemo. Ali se on u daljem izlaganju ne pridržava svojega vlastitog recepta.

Deér smatra, da je Hrvatska — kao i Ugarska — predstavljala u ono doba tip monarhije, u kojoj su se vladari »nalazili prema svojim podanicima u privatnopravnom odnosu, koji je u isto vrijeme bio porodični odnos«¹⁷ i u kojoj je postojanje države i njezinih granica nerazdvojno povezano s osobom vlada-

¹¹ N. Klaić, *Plemstvo*, str. 92 i 96.

¹² *Podrijetlo hrvatskog plemstva*, Rad 273, 1942; *Hrvatsko praplemstvo*, Disertationes I, 1950 (dalje citiram *Hrvatsko praplemstvo*).

¹³ *Postanak hrvatskog plemstva*, Časopis za hrvatsku poviest I, 1943.

¹⁴ *Zu den ältesten Beziehungen*, str. 891.

¹⁵ *Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft*, Budapest 1936 (dalje citiram *Die Anfänge*). Taj je osvrt nešto opširniji zato, što se kod nas Deérovu mišljenju daje važnost, koju ono, prema mojem uvjerenju, ne zaslužuje (*Historija naroda Jugoslavije*, I, Zagreb 1953, str. 239), jer predstavlja samo bolje dotjeran oblik teze mađarskih historičara o osvajanju Hrvatske.

¹⁶ Kao gore, str. 16.

¹⁷ Kao gore, str. 18.

ra¹⁸. Poslije smrti nekog vladara, naročito ako je on bio posljednji izdanak dinastije, njegova bi država prestala postojati, pa bi zatim dolazila do izražaja »politika porodičnog zahvata«¹⁹. Ostvarivao bi je vladar neke susjedne države, koji bi na osnovi rodbinskih veza s nestalom dinastijom nastojao da zavlada takvim teritorijem, na kojemu nema države: »Ova politika porodičnog zahvata... pokazuje se kao onaj vanjskopolički oblik, koji prevladava u rano-srednjovjekovnoj Istočnoj Evropi«²⁰. A kao povod za takav zahvat mogli su služiti uvreda nanesena nekom rođaku i njegov poziv za pomoć²¹. Budući da se takav povod ostvario Zvonimirovom smrću i pozivom Zvonimirove udovice, mađarske princeze Jelene, Ladislav je organizirao pohod na Hrvatsku. Dakle, »postanak ugarsko-hrvatske državne zajednice... u svim svojim pojedinostima predstavlja također tipičan primjer za to«, t. j. za ostvarenje »porodičnog zahvata«²²

Takva argumentacija doduše nema ništa zajedničko sa sociologijskim i pravnim metodama, jer se ne temelji na činjenicama, ali ona baš zato dopušta Deéru da izgradi svoju konstrukciju. Hrvatima očito nije simpatična riječ »osvajanje«, a Mađarima pojam »dobrovoljnog priključka«. Te riječi, dakle, valja baciti²³, jer su »bez smisla i neupotrebljive«, pa ih treba zamijeniti pomirljivom formulom: »miješanje čisto dinastičke prirode«²⁴. Ta čudotvorna formula ima u Deérovim očima tu prednost, da ne dira u navodnu činjenicu cšvojenja Hrvatske, koje se mađarski historičari nikako ne žele odreći, i da s njome pomiri jugoslavenske historičare.

U suštini, dakle, Deér prihvaća tezu o oružjem ostvarenom baštinskom pravu, koju je u Ugarskoj zastupao J. Karácsonyi, a kod nas I. Kršnjavi. Da bi je obrazložio, on stvara pojam o nekoj posebnoj zakonitosti »dinastičkog miješanja«, koja bi bila karakteristična za rani feudalizam u Istočnoj Evropi²⁵. Ta bi zakonitost bila specifična samo za patrimonijalne monarhije u Češkoj, Poljskoj, Rusiji i Ugarskoj²⁶, koje sačinjavaju »političko i kulturno jedinstvo«²⁷ i kojima se u XI. st. pridružuje Hrvatska²⁸. Ostavivši po strani fantastičnu i neozbiljnu tvrdnju o nekom »političkom jedinstvu«, koje bi na pr. obuhvaćalo u jednu kulturnu cjelinu i dalmatinske gradove i rasparčane ruske kneževine

¹⁸ Kao gore, str. 24.

¹⁹ Kao gore, str. 19.

²⁰ Kao gore, str. 19.

²¹ Kao gore, str. 20.

²² Kao gore, str. 19.

²³ Zanimljivo je Deérovo obrazloženje zašto se ne može govoriti o osvajanju Hrvatske: »Govoriti o osvajanju nije točno zato, što se ratnički pothvat — kao što smo malo prije vidjeli — nije vodio zbog ostvarenja racionalnih ciljeva gospodstva kao na pr. kolonijalna ekspedicija neke moderne države« (kao gore, str. 22). Motivi bi dakle, morali biti mjerodavni, da se odredi, je li trajno i nasilno zaposjedanje neke zemlje osvajanje ili nešto drugo.

²⁴ Kao gore, str. 22. — »eine Einmischung rein dynastischer Natur« (podcrtao J. Deér).

²⁵ Kao gore, str. 19.

²⁶ Kao gore, str. 17, 19 i 21.

²⁷ Kao gore, str. 17.

²⁸ Kao gore, str. 19—20.

uvijek zavađenih Jaroslavića²⁹, Deérovo shvaćanje te zakonitosti posve je jednostrano i prilagođeno njegovoj unaprijed prihvaćenoj tezi o osvajanju. Osim toga, on uopće ne vodi računa o konkretnim činjenicama iz hrvatske historije. Izvještačenost njegove konstrukcije pokazuju ovi argumenti.

Prije svega, »politika dinastičkog miješanja« nije ništa drugo nego općenito primjenjivao sredstvo, da bi se ostvarile ekspanzionističke težnje nekih država s monarhijskim oblikom vladavine. Ta je politika isto tako karakteristična za monarhije u Srednjem vijeku kao i za one u Novom vijeku. Takvih primjera ima veoma mnogo. Oni pokazuju, da je »politika dinastičkog miješanja« u smislu opravdanja i korištenja nasljednih »prava« predstavljala najsigurniji način za opravdanje nasilnog proširivanja državnih granica u Srednjem i Novom vijeku na području čitave Evrope. To je bio oblik ekspanzije, koji je naročito došao do izražaja u feudalnom razdoblju. Stoga on nije bio karakterističan samo za »češke, poljske, ruske i mađarske vladarske porodice«, kojima se u XI. st. pridružila i Hrvatska, kako to misli Deér³⁰

S obzirom na činjenice iz hrvatske historije valja primijetiti ovo. U prvom redu, pravni položaj zemljišta u Hrvatskoj nije bio isti kao i u Ugarskoj. Razlika je u tome, što su u Ugarskoj vladari bili vlasnici čitavoga državnog teritorija, tako da do XII. st. nitko nije mogao biti subjekt prava vlasništva na zemlji, izuzevši crkvu³¹. A u Hrvatskoj su vladari bili vlasnici samo pojedinih komada zemljišta te nisu imali u tom pogledu nikakvih povlastica.

Zatim, nije moguće subjektivistički svesti pravne odnose u patrimonijalnoj monarhiji na simplicističku shemu: *rex et regnum* — vladar i država, u kojoj podanici ne bi bili ništa. Deérova konstrukcija ima svrhu, da postojanje države dovede u zavisnost od života vladara, kako bi prikazao da u času mađarske najezde Hrvatska nije uopće postojala kao državnopravna činjenica. Takvo gledište ne vodi računa o klasnim odnosima. Sa sociologijskog stanovišta državna je organizacija sredstvo za održavanje određenog načina eksploatacije u interesu klase, čiji pripadnici raspolažu sredstvima za proizvodnju. A vladar, koji se u srednjovjekovnim patrimonijalnim državama nalazi na čelu njihove organizacije, predstavlja vrhovni organ, koji ostvaruje interese te klase zato, što je i sam njezin pripadnik. Stoga sa sociologijskog stanovišta nije vladar jedini nosilac državnosti, iako nosi suverenu vlast, već je to klasa onih, koji raspolažu sredstvima za proizvodnju.

S pravnog gledišta vladar nije nikada bio elemenat države. Takvi elementi u svakoj državi i u svakom razdoblju njezina razvitka jesu: stanovništvo, teritorij i vlast. Kako to pokazuju mnogobrojni primjeri, pojedine države prestaju postojati, kad u njima nestaje jedan od spomenutih elemenata³². A to se u Hrvatskoj potkraj XI. stoljeća nije dogodilo.

²⁹ Deér misli, da rodbinske veze između pojedinih dinastija u Istočnoj Evropi predstavljaju temelj toga »političkog i kulturnog jedinstva«. Po istoj bi logici Kijevska država u XI. st. morala sačinjavati takvo jedinstvo ne samo s Ugarskom i Poljskom, nego i s Norveškom i Francuskom. I s tim je državama dinastija Jaroslavića bila povezana rodbinstvom. Ali Deér o tome dakako šuti.

³⁰ *Die Anfänge*, str. 19.

³¹ M. A. Pavluškova, *K voprosu o klassovom harakteru značeenii Zolotoj bully vengerskogo korolja Andreja II. Iz istorii srednevekovoj Evropy (X — XVII vv.)*, Moskva 1957, str. 69 (dalje citiram *K voprosu*).

³² O. M andić, *Država i pravo I*, Zagreb 1958, str. 117 i d., 159 i d.

Osim toga se Deér uopće ne osvrće na neke činjenice iz hrvatske historije. Poslije smrti Petra Krešimira IV. 1074 nije na prijestolje stupio posljednji Trpimirović Stjepan, nego je bio izabran Slavac, koga je plemstvo vjerojatno smatralo sposobnijim da brani njegove interese. Poslije Slavca je Zvonimir 1076 također postao vladar izborom. Pošto je on poginuo, plemstvo je izabralo Stjepana II. Petar je također izabran³³, jer objektivno nije bilo druge mogućnosti da postane vladar. Poslije 1074 svi hrvatski vladari stječu tu čast izborom, pa se stoga ne može govoriti o jednoj hrvatskoj nasljednoj dinastiji.

Deér, dakle, griješi, kada smatra, da je u Hrvatskoj samo vladar bio nosilac državnosti. I za feudalizma i u drugim razdobljima nosilac je državnosti klasa, koja raspolaže sredstvima za proizvodnju. U Hrvatskoj je državi takva klasa tada bila plemstvo, naročito viši sloj povlašćenih bratstava. Ono je potkraj XI. st. potvrdilo činjenicu da je nosilac državnosti time što bira vladara.

Izuzevši duži ili kraći interval anarhije poslije Stjepanove smrti, Petrovim bi izborom — prema Deérovom hipotezi — bio uspostavljen kontinuitet hrvatske države: postojao je *rex*, a to za Deéra znači da je morao postojati i *regnum*. I na taj način Petrovim izborom nestaje anarhije, a time nestaje i jedno od opravdanja za primjenu »politike porodičnog zahvata«.

Pojava kralja Petra očito smeta Deéru. On mu navodi samo ime, govoreći o Kolomanovoj pobjedi kod Gvozda³⁴, i u daljem se izlaganju ne osvrće na njega, kao da Petar uopće nije ni postojao. Tek pri kraju ga još jednom spominje, i to usput, dokazujući da *Pacta conventa* nisu mogla nastati ni 1097, ni 1105: »God. 1097 Koloman je oružjem skršio otpor kralja Petra, a 1105 se u svim našim izvorima Hrvatska spominje kao osvojena zemlja«³⁵. Kada pobija postojanje *Pacta conventa*, otpor hrvatske vojske pod Petrovim vodstvom služi Deéru kao argumenat, jer ga u poglavlju LXVII navodi *Chronicon pictum Vin-dobonense*. Pri tom Deér nije opazio, da je na taj način sam oborio svoju vlastitu konstrukciju. Ako je 1097 bio na životu hrvatski kralj, postojala je dakako i hrvatska država, pa stoga nema stvarne osnove »politika dinastičkog zahvata«. Uprkos svojoj dovrtljivosti, Deér na kraju ipak nehotice otkriva suštinu svoje teze, da Hrvatsku smatra za »erobertes Land« — osvojenu zemlju kao i mnogi drugi mađarski historičari.

III. PRAVNI POLOŽAJ SREDNJEVIJEKOVNE HRVATSKE

Prije nego što se prijeđe na analizu činjenica, valja objasniti, što se misli pod pojmom kraljevine Hrvatske u Srednjem vijeku. Tim je pojmom bio obuhvaćen geografski prostor, omeđen od zapada prema istoku Risnjakom, Kupom i Dravom, a prema jugu Vrbasom i Neretvom sve do Jadranskog mora. Izuzevši dijelove Bosne, to je uglavnom teritorij države Petra Krešimira IV. To

³³ Šišić (*Povijest*, str. 612) smatra, da je do tog izbora došlo 1093. Taj datum nije pouzdan, jer ga Šišić povezuje s navodnim vladanjem Almoša od 1090—93, o kojemu će kasnije biti riječ. Stoga se ne može unaprijed zaniijekati, da Petar nije mogao biti izabran za kralja i prije 1093.

³⁴ *Die Anfänge*, str. 30.

³⁵ Kao gore, str. 40 (*kurziv O. M.*).

područje, nazvano Hrvatskom, predstavljalo bi prema dosadašnjem naziranju onaj kompaktni državni oblik, koji bi kao zasebna kraljevina bio povezan s Ugarskom. Političke potrebe u borbi s mađarskim imperijalizmom prije I. Svjetskog rata imale su za posljedicu, da hrvatski historičari nisu obraćali pažnju na neke očevidne činjenice. One zahtijevaju, da se ponovnom ispitivanju podvrgne međusobni odnos uže Hrvatske do Gvozda i Panonske Hrvatske ili srednjovjekovne Slavonije između Gvozda i Drave.

Hrvatska je država u X. st., prema svjedočanstvu Konstantina Porfirogeneta, imala jedanaest županija: Livanjsku, Cetinsku, Imotsku, Plivsku, Psetsku, Klišku, Bribirsku, Ninsku, Kninsku, Sidrašku i Lučku. Osim toga je hrvatski ban upravljao jedinstvenim upravnim područjem Gacke, Like i Krbave³⁶. Tom dijelu hrvatske države, koji je sastavljen od županijskih teritorija i banskog u današnjoj Lici, sjeverna je granica Gvozd i crta, koja spaja današnji Bihać, Ključ i Jajce, da bi se zatim spustila u pravcu juga i jugozapada na ušće Neretve.

Hrvatski državni teritorij, koji je ležao sjeverno od navedene granice, imao je drugačiju upravnu organizaciju. Kraj između Velebita i Raše kao i onaj između Gvozda i Drave predstavljali su granična područja hrvatske države, oni su se nalazili pod upravom banova³⁷.

Nije nam prema ispravama poznato, kakvo je bilo društveno uređenje u krajevima pod banskom vlašću. Ali nema nikakvih argumenata, koji bi pobijali činjenicu, da su oni živjeli u ekonomskim odnosima prvobitne zajednice. Stanovništvo je priznavalo kraljevu vlast i ispunjavalo svoje porezne obaveze, a živjelo je onako, kako su živjeli njegovi pređi — u zadrugama i bratstvima. U upravi postojao je dualizam između kraljevske vlasti, koju je vršio ban, i županske, koja predstavlja ostatak rodovskog uređenja³⁸.

Na taj su se način na teritoriju hrvatske države u X. st. razlikovala tri područja, koja su imala različitu organizaciju uprave — dalmatinski gradovi i njihov teritorij, jedanaest županija i banski teritoriji: 1. Gacka, Lika i Krbava, 2. kraj između Velebita i Raše i 3. Panonska Hrvatska i, vjerojatno, 4. Bosna³⁹.

Ti banski teritoriji pripali su hrvatskoj državi osvajanjem. Osnovna je obaveza njihova stanovništva — kao što je to slučaj u doba stvaranja i širenja ranofeudalnih država — bila da plaćaju vladaru porez u određenim prirodnim proizvodima. Stanovnici Raba, Krka, Osora i Beloga, priznavši mletačku vlast 1018, obvezali su se, da će Veneciji plaćati danak u prirodnim proizvodima. Tako su oni promijenili subjekt, kojemu vrše svoje obaveze, što su ih prije imali prema hrvatskom banu.

Iz kasnijeg su vremena događaji, o kojima je riječ u *Chronicon pictum Vindobonense*. Negdje poslije 1064 je Zvonimir zatražio od ugarskog kralja

³⁶ *Bratstvo*, str. 278, bilj. 306.

³⁷ Šišić, *Povijest*, str. 526 i d., 672 i d.; M. Barada u Barada — Katić — Šidak, *Hrvatska povijest*, 1943, str. 74 (kasnije je Barada promijenio svoje mišljenje: *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Djela JAZU 44, 1952, str. 143); O. Mandić, *O nekim pitanjima društvenog uređenja Hrvatske u srednjem vijeku*, HZ V, 1952, str. 132 i sl. (dalje citiram: *O nekim pitanjima*).

³⁸ *Bratstvo*, str. 284.

³⁹ Kao gore, str. 283, bilj. 336.

Salamona i hercega Gejze pomoć protiv Karantanaca, koji su upali u »marchiam Dalmacie«⁴⁰. Svakako je značajno, da je ban, kao što je to 1064 bio Zvonimir, imao tako široka ovlaštenja, da je mogao u svoje ime zatražiti pomoć jednoga stranog vladara, makar se alazio u tazbinskom odnosu s njegovim nasljednikom.

Da se shvate budući odnosi između ugarskog vladara i hrvatskih zemalja, nije na odmet sjetiti se jedne činjenice iz mađarske historije, jer ona predstavlja jedan od konkretnih oblika, u kojima se pojavljuje organizacija pograničnih krajeva u ranofeudalnim državama po sistemu *marke* ili *krajine*. Budući da je Sedmogradska graničila s područjem nomadskih naroda Kumana i Pečenega, kraljevski službenici, koji su njom upravljali, imali su šira ovlaštenja nego u drugim krajevima Ugarske, tako da je ona u »ugarskoj državi bila uvijek posebni teritorij«⁴¹.

U hrvatskoj je državi takav teritorij s posebnim uređenjem bio kraj sjeverno i istočno od Gvozda. Posebni državno-pravni položaj toga kraja održava se i kasnije. Poslije svog pohoda 1091 Ladislav je postavio svoga nećaka Almoša, da njime upravlja.

Nema osnove mišljenje, da bi Almoš bio hrvatski kralj. U presudi zadarskog priora Draga iz 1092 navodi se, da je »Uladislauu(!) Pannoniorum rex, Choacie inuadens regnum, domnum Almum, suum nepotem in illo statuit regem«⁴². Iz toga se izvodio zaključak, da je Almoš bio poseban kralj Hrvatske⁴³. Pisac tog teksta prilično je nesiguran. On točno navodi, da je Ladislav prodro u hrvatsku kraljevinu, ali griješi tvrdeći, da je Almoš postao kraljem Hrvatske, kako doslovno izlazi iz citiranog teksta. U prvom je redu pogriješio zato, što je Ladislav, doduše, prodro u Hrvatsku, ali je nije zauzeo. A daljnja je pogreška u tome, što je pisac isprave zamijenio široka ovlaštenja upravitelja nekoga pograničnog područja, kakvo je u ugarskoj državi postala sjeverna Hrvatska, sa suverenom vlašću, koja u patrimonijalnoj monarhiji pripada vladaru.

Šišić je na tom tekstu konstruirao hipotezu — koju je kasnije napustio — kako je Ladislav tražio od pape Urbana II, da Almoš bude okrunjen po njegovu legatu za zakonitoga kralja hrvatskoga kao papinski vazal⁴⁴. Na tu je hipotezu Šišić nadovezao drugu, da se »pravi razlog« svađi između Kolomana i Almoša, koja je izbila 1097, »ipak ima tražiti u pitanju tko će vršiti vlast nad Zvonimirovom baštinom«⁴⁵, jer je Almoš 1097 spremao pohod na Hrvatsku i Dalmaciju. U pismu cara Henrika IV., na koje se Šišić poziva, izričito se navodi, da »dux« Almoš hoće »contra Grecos ire«⁴⁶. Budući da su Henrik i Almoš bili prijatelji, koji se dopisuju, onda je Henrik tu vijest o pohodu protiv »Grka« vjerojatno saznao iz prve ruke. Ovi su »Grci« mogli biti samo primorski gradovi, koji su

⁴⁰ Šišić, *Povijest*, str. 527 bilj. 70. U vezi s tim tekstom usp. Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, str. 15, i Mandić, *O nekim pitanjima*, str. 132.

⁴¹ J. Macúrek, *Dějiny Maďarů a uherského státu*, Prag 1934, str. 47 (dalje citiram *Dějiny*).

⁴² Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije I*, Zagreb 1914, str. 313 (dalje citiram *Priručnik*).

⁴³ Kao gore, str. 300 i sl.; *Povijest*, str. 610.

⁴⁴ Kao gore, str. 302.

⁴⁵ *Povijest*, str. 631—32.

⁴⁶ *Priručnik*, str. 400.

se tada nalazili pod bizantskom vlašću i na koje je Almoš, kao upravitelj pograničnog područja u Slavoniji pripremao pohod.

Šišić ispravno smatra da je kraj između Save i Drave ostao u mađarskoj vlasti⁴⁷. Najezda Kumana mogla je spriječiti napredovanje Ladislavove vojske prema moru i zato nije bilo potrebno evakuirati sjevernu Hrvatsku. Uostalom, i sam arciđakon Toma⁴⁸, navodi, da je Ladislav sakupio »brojnu vojsku«, s kojom je ostvario pohod 1091, ali spominje samo njegovu osobu, kada je riječ o njegovu povratku u Ugarsku. *Chronicon pictum Vindobense* također ističe, da je Ladislav osobno bio »in Sclavonia«⁴⁹, iz čega slijedi da se morao vratiti kući na glas o tuđinskoj najezdi.

Almoš je, dakle, ostao kao kraljev namjesnik u tom graničnom području države prema jugu. On je vršio istu funkciju kao i sedmogodišnji herceg, što je sam postao 1095, a naziv hrvatskoga kralja mu je pogrešno pripisan⁵⁰. Tumačenje, zašto je Almoš prestao biti namjesnikom u Slavoniji i zašto se posvadio s Kolomanom, valja tražiti u mađarskoj, a ne u hrvatskoj historiji⁵¹.

Dakle, poslije Ladislavova pohoda sjeverna je Hrvatska prestala biti sastavni dio hrvatskoga državnog teritorija⁵², te je postala krajina Ugarske prema Hrvatskoj. Tu činjenicu potvrđuje i arciđakon Toma, kada veli za Kolomana, »da je stekao ostali dio Slavonije, koji je bio izmakao Ladislavu«⁵³. Budući da je u prethodnoj rečenici riječ o Kolomanovoj namjeri, »da podvrgne svojoj vlasti čitavu zemlju do dalmatiskog mora«⁵⁴, očito je, da se izraz »ostali dio Slavonije« odnosi na ovaj dio hrvatskog teritorija. To znači, da je u času kad je organizirao pohod na područje južno od Gvozda, Koloman vladao sjevernom Hrvatskom ili srednjovjekovnom Slavonijom⁵⁵.

⁴⁷ *Povijest*, str. 620.

⁴⁸ *Historia*, str. 57.

⁴⁹ Šišić, *Priručnik*, str. 318.

⁵⁰ Stoga je krajnje vrijeme, da se napusti običaj navoditi Almošev naslov kao »kralj« — riječ kralj između navodnika, jer baš navodnici pokazuju, da pisci nisu na čistu funkcijom, što ju je Almoš vršio u okviru organizacionog sistema mađarske države. Macúrek (*Dějiny* str. 47) točno navodi, da je Ladislav imenovao Almoša »za svého zástupce«.

⁵¹ To je na pr. slučaj s *Historijom naroda Jugoslavije* 1, Zagreb 1953, u kojoj se zastupa mišljenje, da je Almoš postao herceg sedmogradski zato, što su Mađari bili navodno protjerani iz kraja od Gvozda do Drave (str. 216), ili da je rasprama između Kolomana i Almoša bila uzrokom samo Hrvatska (str. 669; Šišić, *Povijest*, str. 630).

⁵² Nema nikakvih podataka, prema kojima bi mogli zaključiti nešto određeno s obzirom na kraj između Velebita i Raše. Ladislav je u svojem pismu montecassin-skom opatu Oderiziju pisao: »... Sclavoniam jam fere totam acquisivi«. Budući da je interes mađarske politike bio usmjeren na jug prema primorskim gradovima u Dalmaciji s njihovim lukama, taj je kraj ostao vjerojatno izvan dohvata mađarske vojske. Ali je malo vjerojatno, da je Petar ondje stvarno vršio vlast. Može se zaključiti, da potkraj XI. st. taj kraj nije pripadao hrvatskoj državi i da je postao predmet ekspanzije feudalaca u Istri i Kranjskoj. Već je 1139 puljski biskup predao grofovima Devinskim svoj feudalni posjed, koji je obuhvaćao Rijeku, Kastav, Vepri-nac, Lovran, Mošćenice i Brseč. To znači, da je te općine morao već prije podvrgnuti svojoj vlasti.

⁵³ *Historia*, str. 58: »... et optinuit ceteram partem Sclavonie, que Vladislauo fuerat pretermissa«. (Kurziv O. M.).

⁵⁴ Kao gore: »... proposuit totam teram usque ad mare dalmaticum suo dominio subiugare«.

⁵⁵ Šišić (*Povijest*, str. 635—36) smatra, da su Hrvati »nešto prije 1102« potjerali Mađare preko Drave, ali to nije vjerojatno.

Granica između kraljevine Hrvatske i te slavonske marke nije bila određena linijom na terenu, kako se to danas radi, već se između njih širio granični pojas, u koji su zalazile vojne snage i jedne i druge države. U to doba »domet udarne vojne snage nadmašivao je domet sposobnosti za trajno zauzimanje i inkorporiranje⁵⁶. To se u feudalnim državama događalo mnogo češće nego što se općenito misli, kada se pojave iz prošlosti presuđuju pomoću pojmo-va, određenih na temelju današnjih činjenica.

Taj je granični pojas obuhvatao teritorij između Save i Gvozda. I baš na njegovu je području 1097 došlo do odlučne bitke između hrvatske i ugarske vojske, u kojoj je kralj Petar poginuo.

Moglo bi se prigovoriti, da se u *Qualiteru* navodi, kako su se 1102 Hrvati i mađarska vojska, predvođena Kolomanom, sastali na rijeci Dravi. Ovaj podatak, dakle, protivuriječi arciđakonu Tomi, koji — kako smo to gore vidjeli — tvrdi, da je Koloman držao u vlasti čitavo područje sjeverno od Gvozda.

Vjerojatniji je Tomin prikaz. Prema *Qualiteru* događaji su se odvijali na ovaj način: Koloman je s vojskom stigao na Dravu: Hrvati, saznajući za njegov dolazak, sakupili su vojsku i spremili se za bitku⁵⁷.

Udara u oči nelogično izlaganje. Riječi »pripremili su se za bitku« pokazuju uvjerenje pisca, da su se i hrvatske vojne snage nalazile kod Drave u času, kad je Koloman njima uputio svoje poslanike. Pritom pisac nije zapazio jednu činjenicu ili nije za nju znao: ako su se u času koncentracije Kolomanovih četa na Dravi Hrvati ondje nalazili, onda im nije bilo potrebno sakupljati vojsku, jer su je već imali. Istjeravši Mađare iz Slavonije — ako je zbilja do toga došlo — oni su bili spremni, očekujući Kolomanovu reakciju, te im nije bilo potrebno tek sakupljati vojsku — *congregare exercitum suum*.

Još je gora nelogičnost u slučaju, da se kraj između Save i Drave nije nalazio pod vlašću Hrvata. To je vjerojatnije zato, što najugledniji Hrvati, navedeni u *Qualiteru*, svi listom pripadaju bratstvima iz južne Hrvatske tako, da među njima nema nijednog predstavnika iz područja sjeverno od Gvozda⁵⁸. To znači, da je vijest o tome, da je Koloman sakupio vojsku, morala stići od Drave u južnu Hrvatsku. Konjaniku, koji ne šteti konje, što ih izmjenjuje na relejnim stanicama, treba za taj put — slijedeći *via exercitualis* — po prilici tri dana do Bihaća, a pet do Knina. Zatim bi prošlo nekoliko dana da se jedinice obavijeste, popune i pripreme za pohod. Na to je slijedio forsirani marš pješadije do Drave, koji je trajao osam do deset dana. I sada se na temelju onoga, što je prikazao pisac *Qualitera*, postavlja pitanje, koji su razlozi naveli Kolomana da čitavo to vrijeme od barem dva tjedna čeka s vojskom na Dravi. Za to, da se neprijateljska vojska sakupi i pripremi za bitku, mjesto da je pretekne brzinom napada, što bi uradio svaki prosječni vojskovođa?

Dakle, nije moguće, da se u obje navedene eventualnosti radilo o rijeci Dravi, već je to zacijelo bila Sava. Hrvatske izvidnice su mogle zapaziti koncen-

⁵⁶ O. Lattimore, *The Frontier in History, Relazioni X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche I*, Firenze 1955, str. 132; Déer, *Die Anfänge*, str. 24.

⁵⁷ *Historia* str. 58: »Venit (sc. Colomanus; O. M.) cum suo exercitu usque ad flumen Drave. Chroates uero audientes de aduentu regis congregauerunt exercitum suum, et preparauerunt se ad pugnam«.

⁵⁸ Dakako, izuzevši slučaj, da se Muriće, koji se navode u *Qualiteru*, ne smatra Mogorovićima, nego nekim bratstvom iz sjeverne Hrvatske, za što nema nikakva razloga.

traciju Mađara u Posavini i obavijestiti svoj glavni štab, koji je odmah sakupio vojne jedinice. To je moglo trajati 5—6 dana, t. j. upravo toliko, koliko je Koloman morao čekati, da primi izvještaje svojih izvidnica o stanju na neprijateljskom području. Da su ga vjerojatno njegove izvidnice informirale o situaciji kod Hrvata, moglo bi se zaključiti iz riječi: »Kralj, pak, čuvši o njihovu (t. j. Hrvata — O. M.) sakupljanju, uputi njima svoje poslanike...«⁵⁹

Poslije *Pacta conventa* Slavonija je zadržala svoj poseban status prema Hrvatskoj i prema Ugarskoj. Različit pravni položaj Slavonije i Hrvatske pokazuje se u činjenici, da se u XII. st. javljaju dva bana, jedan za Slavoniju, a drugi za Hrvatsku. Poslije tatarske najezde (1241) dva bana postala su pravilo — jedan je *banus totius Sclavoniae*, a drugi je *banus Dalmatie et Chroacie* ili *maritimus*.

Sumnju o postojanju različitog pravnog položaja Slavonije u odnosu na Hrvatsku uklanja analiza financijskog sistema u tim krajevima⁶⁰.

Značajno je, da su se mađarski kraljevi odrekli prava, da u Slavoniji i Hrvatskoj kuju svoj novac. Slavonija je do potkraj XIV. st. imala svoju vlastitu kovnicu, koja kuje banovce. Osim toga, novac, što su ga kovali mađarski kraljevi, nije vrijedio na području Slavonije i Hrvatske kao platežno sredstvo te ga je stanovništvo moglo odbijati⁶¹.

Poseban status Hrvatske u odnosu na Slavoniju pokazuje se u pravnom položaju njegova plemstva, koji se razlikuje od onoga u Slavoniji. U prvom se redu ta razlika sastoji u poreznom opterećenju. Valja imati na umu, da marturina predstavlja feudalnu rentu, koju seljaci plaćaju posjedniku zemljišta, bio on vladar ili neki plemić. Marturina u Slavoniji bila je »javna zemaljska daća«⁶². To dokazuju isprave iz razdoblja 1191—1505, što ih navodi V. Klaić⁶³. Plemići su od seljaka ubirali marturinu i određeni su dio plaćali vladaru⁶⁴.

Nasuprot Slavoniji, u Hrvatskoj je marturina zadržala svoju prvotnu osobinu feudalne rente. Iako mnogo kasnijeg porijekla, jedan podatak mogao bi potvrditi, da su u Hrvatskoj zavisni seljaci plaćali marturinu svojim gospodari-ma. God. 1434 plemić Benjić iz Zadra tužio se na skradinskog biskupa u vezi s osetinom, koju ovaj traži od njegovih seljaka, napominjući da »i ti njegovi kmeti današnji dan kunu plaćaju«⁶⁵. Samo što su to podavanje gospodari ze-

⁵⁹ *Historia*, str. 58: »Rex vero audita congregatione ipsorum, misit suos nuntios...«

⁶⁰ Zbog ograničenosti prostora, koji nam stoji na raspolaganju, navodimo razlike samo u osnovnim potezima.

⁶¹ Z. Herkov, *Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, I, Zagreb 1956, str. 83 (dalje citiram *Građu*). Kao gore, str. 125.

⁶² V. Klaić, *Marturina, slavonska daća u Srednjem vijeku*, Rad JAZU, 157, str. 162 (dalje citiram *Marturina*). Klaić doduše na ovom mjestu dolazi do takva zaključka samo na temelju analize *Qualitera*, ali dalji argumenti, kojima se služi, potvrđuju tu njegovu tezu.

⁶³ *Marturina*, str. 163 i d.

⁶⁴ God. 1224 je Andrija II. nekim plemićima u Slavoniji od »quadraginta duos fresaticos, quos pro denariis marturinalibus de populis suis de singulis mansionibus fisco debebant, sub tanta pietatis gracia liberalitate regia allenauimus... in duodecim frisaticis tantummodo de qualibet mansione populorum suorum, sicut in tempore regis Colomani antecessoris nostri consuetum fuerat...« (Smičiklas, C D III, str. 241).

⁶⁵ VZA IV, 1902, str. 15, bilj. 3.

mljišta zadržavali za sebe na temelju svojeg privilegija i nisu ga dijelili s vladarom kao slavonski plemići, ukoliko vladar nije ove toga oslobodio.

Član 27. Zlatne bule odredio je, da se marturina i nadalje plaća prema običaju, što ga je utvrdio Koloman⁶⁶. Značajno je pritom, da član 3. oslobađa od poreza zemljišta *servientes regis*, koji dakle moraju plaćati samo crkvenu desetinu i dobit, što pripada kraljevskoj komori od zamjene novca — *lucrum camerae* (čl. 23). Prividni sukob između tih propisa može se izgladiti na ovaj način: Dakle, *servientes regis* su bili oslobođeni plaćanja marturine. Svi cni, koji nisu *servientes*, plaćaju u Slavoniji marturinu. U Hrvatskoj je plemstvo također oslobođeno toga podavanja kao i *servientes regis* u Slavoniji, samo što ima različit pravni titulus: za *servientes* je to kraljevska darovnica, a za hrvatske plemiće — njihov privilegij iz 1102.

Dakako, da se taj privilegij nije uvijek mogao ostvariti, naročito kada je jači feudalac primjenjivao fizičku prinudu. Primjer Glamočana pokazuje, da su takvi plemići pod prinudom morali plaćati porez i da u tom slučaju nisu imali onu *libertas* — slobodu, koju uživaju svi »pravi, prvi i prirodni plemići kraljevine Hrvatske«⁶⁷.

Poseban položaj hrvatskog plemstva potvrđuje teško oštećena isprava od 15. februara 1360 ili 1361⁶⁸, kojom Ludovik I. oslobađa zadarske plemiće od plaćanja marturine — »a solucione marturinarum«. Iz nje bi se moglo na prvi pogled zaključiti, da je u to doba postojala obaveza hrvatskog plemstva da plaća marturinu: »Ludovik ih. oslobađa marturine, koju bi »more nobilium Croatie« morali plaćati kralju ili banu sa svojih posjeda na teritoriju Zadra«⁶⁹. Iz te isprave kao i iz presude bana Széchyja u parnici Glamočana protiv Jakova Šubića⁷⁰ izvodi se zaključak, da je za Ludovika čitavo hrvatsko plemstvo bilo obvezano na plaćanje poreza⁷¹.

Međutim, ove dvije isprave ne kažu ono, što bi se iz njih htjelo izvesti. U prvom redu nije na mjestu, da se zadarsko plemstvo izjednači s ostalim plemstvom u Hrvatskoj, iz razloga, što se radi o gradskim stanovnicima, čija se prava razlikuju od onih, koja pripadaju ostalom stanovništvu Hrvatske. Već je Bela IV., dajući povlastice Zadranima istakao, da moraju njemu i

⁶⁶ Smičiklas, C D III, str. 466.

⁶⁷ Smičiklas, C D XIII, str. 186.

⁶⁸ Smičiklas, C D XIII, str. 91—92.

⁶⁹ N. Klaić (*Plemstvo*, str. 96) smatra, da je Ludovikovom poreznom reformom čitavo hrvatsko plemstvo bilo obvezano plaćati porez. Iz te tvrdnje izlazio bi zaključak, da ono prije XIV. st. nije tu obavezu imalo. Sada se postavlja pitanje, koja bi bila pravna osnova takva privilegija, s obzirom na to da je plemstvo u Slavoniji plaćalo marturinu.

Zlatna bula nije mogla biti takav privilegij. Prema uvriježnom mišljenju ona nije važila u Hrvatskoj. Osim toga se u članu 27 izričito navodi, da se marturina plaća prema običaju, što ga je Koloman ustanovio.

Budući da V. Klaić (*Marturina*, str. 162) tvrdi, da se u Hrvatskoj marturina nije plaćala zahvaljujući utjecaju »dvanaest plemena«, N. Klaić ostaje dužna odgovor, zašto je hrvatsko plemstvo oslobođeno tog poreza. To više, što i Šišić prihvaća mišljenje V. Klaića (*Priručnik*, str. 474).

⁷⁰ Smičiklas, C D XIII, str. 185 i d.

⁷¹ N. Klaić, *Plemstvo*, str. 96.

njegovim nasljednicima općenito vršiti kraljevsko-komorne obaveze,⁷² t.j. plaćati poreze. To je u prvom redu *census regius liberarum civitatum*, čije ubiranje nadzire *supremus camerarius*, koji rukovodi s *camera regia*.⁷³ A kako se i taj porez koji put također naziva marturina,⁷⁴ moglo bi se tvrditi, da se u Ludovikovoj ispravi radi o oslobađanju zadarskih plemića od poreza, što ga plaćaju stanovnici slobodnih gradova, a ne od one zemljarine, što bi je navodno morali plaćati svi hrvatski plemići.

Ali zadarski plemići imali su posjede izvan grada, koji nisu potpadali pod gradsko porezno opterećenje.⁷⁵ Budući da ti plemići nisu bili ni *servientes regis* ni hrvatski plemići, oni bi morali plaćati kralju porez. Stoga Ludovikova opaska o »običaju hrvatskih plemića« znači suprotno od onoga, što se njome htjelo prikazati. Naime, taj sačuvani odlomak glasi: »... possessionibus acquisitis et acquirendis collectam nostram marturinam more⁷⁶ nobilium Croacie nobis uel bano nostro p...« (nečitljivo). N. Klaić smatra, da u ispuštenom dijelu dolazi afirmacija u smislu — marturine, koja se prema običaju hrvatskoga plemstva plaća vladaru ili banu.

Stoga bi u nečitljivom dijelu isprave, koji dolazi poslije riječi *nobis uel bano nostro*, morala stajati riječ *solvendam* — ono, što treba platiti. Ali uvid u original pokazuje nešto drugo. Na oštećenoj se pergameni poslije navedenih riječi razabire slovo *p*, kojim je na tom mjestu započinjala neka druga riječ, a ne *solvendam*.

Svaku sumnju o tome, da ovdje nije mogla stajati ta riječ, uklanja idući odlomak. Dalje riječi u tekstu, koje se neposredno nadovezuju na oštećeno mjesto, glase: »... ut nullum de populis et iobagionibus... (nečitljivo)«, a u prijevodu — »da ništa od naroda i jobagiona...« Na nečitljivom mjestu logično je da stoje riječi, kojima je smisao — *ne traže*. To znači, da je tom odredbom Ludovik propisao, da nitko nema što tražiti od zavisnih seljaka, koji žive na posjedima zadarskih plemića.⁷⁷ Dakle, seljačka podavanja da idu u korist ovih i da ih oni ni s kim ne dijele, pa ni s vladarom. Ali baš u tome se i sastoji jedan od privilegija *more nobilium Croacie*.

⁷² S mičiklas, C D IV, str. 162—163: »Predicti vero Jadrenses debebunt nobis et successoribus nostris servitia camere regis comuniter exhibere...« Te je privilegije potvrdio 1311 Karlo I. (C D VIII, str. 294), a 1358 Ludovik I. (C D XII, str. 452).

⁷³ Herkov, *Grada*... I, str. 129 i 171.

⁷⁴ *Monumenta liberae regiaeque civitatis Zagrabiae* II, str. 335. Osim toga ne smije se zaboraviti, da su u XI. st. gradovi Osor i Beli plaćali marturinu u obliku kuninih koža (Rački, *Documenta*, str. 34—35).

⁷⁵ VZA IV, 1902, str. 15, bilj. 3.

⁷⁶ S mičiklas (C D XIII, str. 92) ima na ovom mjestu »nomine nobilium Croacie«, dok N. Klaić na temelju originala čita »more nobilium Croaciae«. Uvid u original (Državni arhiv, *Documenta mediaevalia varia*, br. 70) doista pokazuje, da je ispravno čitati *more*.

⁷⁷ Na tom oštećenom prostoru, koji se nalazi uz rub isprave, ima mjesta samo za jednu dužu riječ, što pokazuju završeci redaka, koji se nalaze nad tim mjestom i ispod njega. Valja istaknuti, da je ta isprava veoma površno transkribirana. Tako na pr. u četvrtom retku originala stoji »... pacifice tenent et possident«, dok su u transkripciji ispuštene dvije posljednje riječi. O transkripciji *nomine* mjesto *more*, kako je u originalu, bilo je već govora. Osim toga, prostorne naznake praznina u transkripciji daju potpuno iskrivljenu sliku o stvarnom stanju isprave i o odnosu između praznina i sačuvanih dijelova originalnog teksta.

Ludovik, koji 1358 s pravnog gledišta čini razliku između Zadrana i »Croatos et alios extraneos«,⁷⁸ 1361 podijelio je zadarskim plemićima neke od onih sloboda, koje su uživali hrvatski plemići. Ali nije im podijelio sve njihove slobode: tako u privilegiju na pr. nema riječi o posebnom pravu nasljeđivanja.

Svakako u toj ispravi valja istaknuti različit sadržaj pojma marturina, koji se ondje dva put spominje. Prvi put se dikcija *a solucione marturinarum* odnosi na *census liberarum civitatum*, a drugi je to put marturina *more nobilium Croacie*. Postavlja se pitanje, zašto je uopće bilo potrebno, da Ludovik ističe, kako su posjedi zadarskih plemića oslobođeni tog poreza.

Zadarsko plemstvo nije isto što i hrvatsko plemstvo, te ne uživa njegov privilegij da čitavu marturinu zadržava za sebe. Ako se posjedi Zadrana ne bi izričito oslobodili od davanja marturine vladaru, oni ne bi postigli nikakve naročite promjene u svojem položaju. Mjesto *censusa liberarum civitatum* morali bi plaćati zemljarinu, kao i svi ostali plemići, koji ne uživaju povlastice hrvatskog plemstva. Ludovik je zadarske plemiće oslobodio te obaveze, protegnuvši na njih taj privilegij hrvatskog plemstva.

Istina je, da je Ludovik pokušao provesti poreznu reformu, da izjednači porezni sistem u Ugarskoj i u Slavoniji. Ali pokušaj porezne reforme nije se sastojao, kako to misli N. Klaić, samo u tome, da »sve obaveže na plaćanje poreza«, pri čemu se u prvom redu misli na marturinu.⁷⁹ Ludovikova je reforma išla baš za tim, da se marturina ukine i da je se zamijeni s *lucrum camerae*, t.j. porezom, koji se godišnje ubirao mjesto dobiti, što je kraljevskoj komori pripadala od godišnje zamjene novca. U potvrdi Zlatne bule od 1351 izričito stoji ovo: »Jošte porez naše komore plemići između Drave i Save i iz Požege kao i iz Vukova s ostalim pravim plemićima naše kraljevine moraju plaćati na isti način niti će ih se primoravati po načinu i ubuduće zbog sakupljanja marturine, nazvane banska zaluzina, ...«⁸⁰.

Prema tome, sigurno je, da je na području Slavonije marturina bila ukinuta 1351. A što je s Hrvatskom? Iz riječi s »ostalim pravim plemićima naše kraljevine«, moglo bi se zaključiti, da je u toj formulaciji također obuhvaćeno plemstvo južno od Save, iako je očito da Ludovik misli na plemstvo, koje se nalazi na teritoriju Ugarske.

Protiv takve interpretacije govori ova činjenica: Ludovik I. potvrdio je navedenom ispravom Zlatnu bulu Andrije II. od 1222 u cijelosti, a to će reći također i njezin član 27: »Marturine neka se izvršavaju prema običaju, što ga je ustanovio kralj Koloman«.⁸¹ Kad bi Ludovik imao namjeru da ukine marturinu na čitavom teritoriju podvrgnutom njegovoj vlasti, mogao je postupiti na jedan od dva načina: ispustiti član 27. Zlatne bule ili, ako se to nije

⁷⁸ S mičiklas, C D XII, str. 452.

⁷⁹ Plemstvo, str. 96.

⁸⁰ S mičiklas, C D, str. 56: »Lucrum eciam camere nostre nobiles inter fluvios Drawe et Zawe ac de Posaga nec non de Wolkau cum aliis veris nobilibus regni nostri unamiter (!) solvere teneantur nec racione collecte marturinarum ban zaluzinaya vocatarum, ...« S obzirom na to, da se u tekstu marturina izjednačuje sa zaluzinom, t. j. pravom banskog ugošćenja (*descensus banalis*), valja napomenuti, da se radi o pogrešci pisca isprave (usp. H e r k o v, Građa I, str. 97).

⁸¹ Kao gore, III, str. 466: »Marturine juxta consuetudinem a Colomano rege constitutam solvantur«.

htjelo uraditi iz obzira prema tradiciji, istaknuti, da se marturina ukida i na teritoriju Hrvatske, a ne samo Slavonije.

Ni jedno ni drugo nije bilo izvršeno, tako da u Hrvatskoj *lucrum camerae* nije zamijenio marturinu. To potvrđuje sadržaj navedenog odlomka iz Ludovikove povelje Zadranima. U njoj 1360 ili 1361, t.j. deset godina poslije potvrde Zlatne bule, kojom je ukinuo marturinu u Slavoniji Ludovik sam svjedoči, da marturina još uvijek postoji u Hrvatskoj.

Što se tiče presude bana Szyéchyja u sporu između Glamočana i Jakova Šubića oko posjeda Banjavac i Kašić, to u njoj stoji, da su Glamočani tvrdili da »semper et ab antiquo easdem villas tanquam veri nobiles possedissent, licet vi coacti et potentialiter compulsi census et debita ac servitia castro Oztrovicha impendissent«.⁸² Spor se vodi o tome, da li su Glamočani ranije bili plemići, kojima je Šubić obećao, da »ipsos in antiquis eorum libertatibus conservaret«, i koji se pozivaju na navodni Ladislavov privilegij, kojim ih je »ad numerum, cetum et consortium Croatorum nobilium transtulisset et restituisset«. Ban Széchy nije presudio taj spor, već je Glamočane zbog nasilja, kojim su zaposjeli navedena sela, kaznio oduzimanjem njihovih posjeda u granicama Dalmacije i Hrvatske.

Značajno je, da je pritom ban istakao, da »non more aut secundum consuetudinem Croatorum an Dalmaticorum, sed iuxta legem et consuetudinem Hungaricalem iudicare deberemus«. Drugim riječima, bilo je potrebno pozvati se na ugarsko pravo — kako je to izričito naredio (*iniunxerat*) Ludovik, da bi se mogla primijeniti kazna oduzimanja zemljišta, koju »consuetudo Croatorum an Dalmaticorum« očito nije predviđala. U Ugarskoj je to bilo moguće, jer je kralj bio nominalni vlasnik čitavoga državnog zemljišta, dok u Hrvatskoj on to nije bio. Pojedina su bratstva vladala plemenštinama na temelju svojih *antiquae libertates*, čije postojanje ban Széchy na taj način priznaje. Stoga ta isprava ne može biti osnova ni za kakve zaključke o tome, da je Ludovik obavezao sve hrvatske plemiće da plaćaju porez.⁸³ Ona služi kao dokaz, da su u XIV. st. općenito bile poznate *antiquae libertates* kao i *mos aut consuetudo Chroatorum an Dalmaticorum*.

Gornje navode potvrđuje isprava banovca Živkovića.⁸⁴ Ona pokazuje, da je u XV. st. za hrvatsko plemstvo važio poseban režim vlasništva, a u vezi s njime i poseban način nasljeđivanja. Na jednoj su strani *possessiones hereditariae*, t.j. plemenštine, koje se ne mogu prenositi na druge pravne subjekte.⁸⁵ S njima su izjednačena dobra, koja su stekli pređi i koja su prenesena na njihove potomke. Ovamo pripadaju posjedi, koji su stečeni iz bilo kakve pravne osnove, t.j. i oni, koji predstavljaju vladarev dar.⁸⁶ A treću kategoriju sačinjavaju dobra, što ih je plemić sam nabavio i kojima može slobodno raspolagati.

⁸² Kao gore, XIII, str. 188 (kurziv O. M.).

⁸³ N. Klaić, *Plemstvo*, str. 96.

⁸⁴ Šišić, *Priručnik*, str. 494—495.

⁸⁵ Usp. M. Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, Zagreb 1957; O. Mandić, *Seoska općina, bratstvo, vrv*, HZ X, 1957 (dalje citiram *Seoska općina*).

⁸⁶ Jedino tako se može razumijeti zašto je Ludovik bio primoran da 1352 ponovi, kako ne želi, da rođaci braće Novak — s kojima se mora činiti dioba u plemenštini (cum quibus in suis possessionibus hereditarius diuisio fieri deberet) — imaju bilo kakvo pravo na posjedima kraj Počitelja, što ih je darovao navedenoj braći 1351 i 1352 (Smičiklas, C D XII, str. 14—15 i 143—144).

Do polovice XIII. st. vladar je u Ugarskoj gospodar čitavog zemljišta⁸⁷ kao i u svim drugim patrimonijalnim monarhijama. Isti je slučaj i u Slavoniji, koja je bila osvojena zemlja. Stoga je u Slavoniji bio uveden mađarski način uprave po županijskom sistemu: »Županijska je organizacija dakle bila u svojim počecima i u ranom svojem razvitku (u XI—XIII. st.) privatnopravni organ kralja. Županija je bila kraljevsko gospodarsko područje. „Comes“, stolujući u gradu, bio je čak do XIII. stoljeća u prvom redu kraljevski službenik privatnopravne prirode«. ⁸⁸ Vladar je pojedinim službenicima darivao rentu, koju su mu plaćali seljaci na određenim zemljištima. Do kraja XII. st. vladari nisu na području Ugarske ustupali u vlasništvo zemljišne posjede nikome osim crkvi.⁸⁹ Do značajnijih promjena dolazi tek u drugoj polovici XII. stoljeća. Budući da je kao vladar bio vlasnik cijeloga državnog teritorija u Ugarskoj i Slavoniji, Bela III. je mogao 1193 darovati čitavu Modrušku županiju krčkom knezu Bartolu.⁹⁰

Ali to nije slučaj u Hrvatskoj. Županijski sistem po ugarskom uzoru nije bio ondje uveden, jer su ugarski vladari postali vlasnici samo onih zemljišta, koja su nekada bila posjedi hrvatskih kraljeva.⁹¹ Plemenštine — *possessiones* ili *terrae hereditariae* — ostale su u vlasništvu pojedinih bratstava.⁹² Osim toga su stanovnici gradova zadržali pravo vlasništva na svojim posjedima.⁹³

Naime, plemenštine, t.j. onaj dio zajedničkog zemljišta seoske općine-vrvi, što su ga obrađivale pojedine porodice, postojale su u raznim ranofeudalnim državama.⁹⁴ Kad bi se vladareva vlast proširila na onaj teritorij, što su ga naseljavale slobodne seoske općine, onda su ove plaćale vladarima rentu, priznajući tako njihovo pravo vlasništva, stečeno nasiljem.

Za organizaciju županija po mađarskom uzoru u Hrvatskoj nije bilo ekonomske podloge — vladareva vlasništva nad velikim kompleksima zemljišta. A nametnuti to vlasništvo silom, nije Kolomanu odgovaralo. On je morao da ga se odrekne iz političkih obzira prema stanovništvu brdovitoga kraja, kojim je išla jedina veza između Ugarske i mora.

Dakle, u XII. st. je jedan režim vlasništva bio na snazi u Ugarskoj i Slavoniji, a posve drugi u Hrvatskoj. Ta se činjenica, dakako, odrazila i u propisima, kojima je bilo regulirano pravo nasljedstva u navedenim zemljama.

⁸⁷ Macûrek, *Dějiny*, str. 42 3; Pavlušková, *K voprosu* str. 67.

⁸⁸ Macûrek, *Dějiny*, str. 42.

⁸⁹ Pavlušková, *K voprosu*, str. 69.

⁹⁰ Smičiklas, *C D II*, str. 262.

⁹¹ Dakle, nije točna tvrdnja da je Koloman postao »vrhovni vlasnik« čitavoga državnog teritorija (*Historija naroda Jugoslavije*, str. 673).

⁹² Smičiklas, *C D VI*, str. 532 (g. 1285): »...villa Bristena filiorum de Cassichi... ex parte aquilonis Polletchis ex parte australi Subichi«; kao gore, II, str. 187 (g. 1183): »... quod ubicumque aliquid comune est de parentela Lapcanorum tam de ecclesiis quam etiam de aliis possessionibus...«; kao gore, VIII, str. 309 (g. 1312): »... videlicet terram Jamometorum«; kao gore, X, str. 531 (g. 1340): »... terrae et vineae positas in Gelsane Subicorum«.

⁹³ Priznavajući autonomiju dalmatinskim gradovima, Koloman nije unio nikakve promjene u njihov pravni položaj, kao ni u pravni položaj njihovog stanovništva: »... et lege antiquitus constituta vos uti permittam...« (Smičiklas, *C D II*, str. 19).

⁹⁴ Mandić, *Seoska općina*, str. 186 i d.

U Ugarskoj je Stjepan I. bio odredio, da pravni subjekti mogu slobodno raspolagati svojim imutkom za slučaj smrti. Ta se odredba nije mogla odnositi na nekretnine, budući da nitko nije mogao biti njihov vlasnik, osim vladara. Prenosile su se rente, druga prava i pokretne stvari. Štoviše, Koloman je na početku XII. st. ograničio pravo raspolaganja samo u prilog sina ili brata od iste majke, izuzevši one porodice, čiji su pređi bili obdareni Stjepanom I.⁹⁵

U Hrvatskoj je bilo drugačije. To izlazi iz spomenute isprave banovca Živkovića, jer je ostavilac mogao raspolagati za slučaj smrti samo onim stvarima, koje je lično stekao, a nipošto plemenštinom, koju je uživao.⁹⁶

Zlatna bula izmijenila je nasljedni red u Ugarskoj i Slavoniji, ukoliko se to odnosi na posjede *servientes regis*. Njezin član 4 odredio je, da oni mogu za slučaj smrti raspolagati svojim imutkom, a to znači i nekretninama.

U Hrvatskoj nije došlo ni do kakve promjene, jer je dotadašnji nasljedni red i dalje zadržan. Ludovik I. je 1351 izričito naveo, da zemljišta, što ih daruje braći Novak, ne smiju biti uvrštena u plemenštinu. To ima za posljedicu, da braća Novak mogu njima slobodno raspolagati.⁹⁷ U dvjema Ludovikovim darovnicama pokazuje se konkretan slučaj sukoba suprotnosti između rodovskog i donacionalnog plemstva u Hrvatskoj.

Iz onoga, što je naprijed rečeno, slijedi, da je Hrvatska imala poseban položaj u odnosu na Ugarsku i Slavoniju. Stoga se ne može reći, da je »hrvatsko društvo imalo svoju odjelitu organizaciju«,⁹⁸ jer su to u stvari bile tri organizacije: jedna za Hrvatsku, druga za dalmatinske gradove,⁹⁹ a treća za Slavoniju, koja se zapravo identificira s Ugarskom, predstavljajući jednu njezinu konkretnu primjenu u posebnim uvjetima toga kraja.

Sve navedene razlike upućuju na to, da se ne radi samo o »donekle izuzetnom položaju Hrvatske za Arpadovića«, kako to misli N. Klaić,¹⁰⁰ nego da je Hrvatska od Gvozda do mora imala svoj sasvim određen poseban pravni status, koji odgovara njezinu položaju države-članice u personalnoj uniji, i to ne samo za Arpadovića, nego i za Anžuvina.

IV. PACTA CONVENTA

Analiza pravnog položaja Hrvatske u odnosu na Ugarsku i Slavoniju pokazuje velike razlike, koje su postojale između tih područja kroz više stoljeća. Postavlja se pitanje, koji su uvjeti prouzrokovali tu pojavu i kako je do nje došlo; to je također pitanje o postanku t. zv. ustanove XII »plemena«.

⁹⁵ Pavluškova, *K voprosu*, str. 70.

⁹⁶ Onaj, koji nije upoznat sa zakonitošću prijelaza iz prvobitne zajednice u države ranog feudalizma, mogao bi prigovoriti, da je taj podatak iz XV. st. i da ne može vrijediti za XII. stoljeće. Ali bi pritom morao objasniti, koji su društveni uvjeti utjecali, da se u XV. st. ponovo pojavi ustanova, koja je karakteristična za prvobitnu zajednicu (usp. Mandić, *Bratstvo*, str. 256 i d.).

⁹⁷ Smičiklas, *C D XII*, str. 15 i 143.

⁹⁸ *Historija naroda Jugoslavije* I, str. 673.

⁹⁹ Analiza posebnog pravnog položaja dalmatinskih gradova izlazi izvan okvira ovog rada.

¹⁰⁰ *Plemstvo*, str. 99.

U svoje vrijeme bila je riječ o tome, da već iz XI. st. ima podataka o zemlji Mogorovića i o Gusićima i da su pripadnici tih bratstava zajedno s članovima drugih bratstava, koja su u tom razdoblju veoma vjerojatno postojala (Kačići, Lapčani, Polečići, Šubići, i t.d.), pripadali povlaštenom sloju u hrvatskoj državi na izmaku toga stoljeća.¹⁰¹

U okviru unutrašnjih suprotnosti, koje su u to doba razdirale hrvatsko društvo — povlašteni sloj plemića s rodovskim plemstvom, napredno uređenje dalmatinskih gradova i zaostaliye u unutrašnjosti državnog teritorija, plemstvo i slobodni seljaci, servi i njihovi vlasnici, klasna diferencijacija u seoskim općinama i t.d. — nadovezala se još jedna: sukob između mađarofilske stranke, čiji je predstavnik bio Petar Gusić i čiji su pripadnici tražili mađarsku vlast,¹⁰² vjerojatno zato, da bi im osigurala nesmetano uživanje njihovih posjeda, i onih, koji nisu htjeli prihvatiti mađarsku okupaciju.¹⁰³ Veoma je vjerojatno, da te stranke u svojoj suštini predstavljaju nastavak onih frakcija hrvatskog plemstva, koje su se formirale u doba Zvonimirova vladanja.

Politici ugarskih vladara bio je potkraj XI. st. cilj steći dalmatinske gradove i tako izlaskom na more učvrstiti se kao velesila u Evropi nasuprot nje-mačkom carstvu i Bizantu. Anarhija u Hrvatskoj olakšala je ostvarenje njihovih planova, a poziv mađarofilske stranke pružio je Ladislavu neposredni povod, da organizira osvajanje hrvatskog teritorija. Kao opravdanje mu je služilo navodno baštinsko pravo po sestri, Zvonimirovoj udovici Jeleni.

Ladislav je pokušao svoje planove ostvariti u jednom naletu. To mu je uspjelo na području do Gvozda, ali je južno od Gvozda naišao na otpor, koji je — prema Tominim riječima — lako skršio zbog nesloge Hrvata. Taj je otpor ipak morao biti jači od onoga, o kojemu priča Toma, jer je omeo Ladislava, da osvoji dalmatinske gradove. Provala Kumana primoravala ga je, da se hitno vrati u Ugarsku; u osvojenim je krajevima ostavio svoje posade, a sinovca Almoša kao namjesnika.

Svaka inozemna okupacija izaziva otpor kod stanovništva osvojenih krajeva. Tako je bilo i na području južno od Gvozda, koje je po svojoj geografskoj konfiguraciji veoma podesno za partizanski rat.

Uostalom, nekoliko godina kasnije iskusili su to i križari. Vilim Tirski pisao je o velikim poteškoćama, koje su doživjeli križari baš zbog »veoma okrutnog naroda, vičnog pljačkama i umorstvima«, koji se povlačio iz sela u šume, napadajući iznenada križarsku vojsku.¹⁰⁴ A Rajmund Agilski, opisujući »nevolje, koje je pretrpjela franačka vojska«, navodi kao uzrok, da su stanovnici »tako divlji i surovi, da nisu htjeli s nama trgovati...«¹⁰⁵ i da su napadali na križarske zalaznice. Pa i zagrebački biskup Stjepan ističe još 1232, da u Slavoniji živi »među divljim i neukroćenim ljudima«¹⁰⁶.

Ništa bolji nije odnos stanovništva bio prema mađarskim osvajačima. Stoga je vjerojatno, da su ili sami Mađari povukli svoje posade zato, što ih

¹⁰¹ Mandić, *Bratstvo*, str. 293/4.

¹⁰² Splitski anonim, Šišić, *Priručnik* str. 321; Toma, *Historia*, str. 57.

¹⁰³ *Chronicon Vindobonense*, Šišić, kao gore, str. 318.

¹⁰⁴ Šišić, kao gore, str. 403.

¹⁰⁵ Kao gore, str. 401.

¹⁰⁶ Smičiklas, *CD III*, str. 370.

nisu mogli opskrbljivati, ili su Hrvati uništili te posade, ili — što je najvjerojatnije — događalo se i jedno i drugo.

Pretvaranje područja između Save i Drave u pogranično područje ugarske države bilo je praćeno reorganizacijom sistema vlasništva po ugarskom uzoru. Vladar je postao vlasnik čitavog zemljišta, a stanovništvo — bez obzira, da li slobodni seljaci ili zavisni seljaci preko plemića, kojima su podložni — morali su plaćati zemljarinu u obliku marturine.

Dakako, da takav sistem zemljišnih odnosa nije mogao odgovarati pripadnicima povlaštenog sloja južno od Gvozda, bez obzira na to, da li su pripadali mađarofilskoj stranci ili bili njezini protivnici. Primjer plemstva u Slavoniji pokazao im je, da bi se u slučaju mađarske okupacije njihov imovinski položaj pogoršao. Ugarski će kralj postati vlasnik čitavoga osvojenog teritorija. Od punopravnih vlasnika zemljišta, kojima raspolažu kolektivno u okviru svojih bratstava, samo bi neki od njih postali njegovi službenici u županijama, da u njegovo ime upravljaju posjedima svojih i drugih bratstava i da organiziraju skupljanje marturine. A svi drugi — ukoliko ih vladar ne bi protjerao sa zemljišta njihovih bratstava¹⁰⁷ — morat će plaćati kao porez jedan dio marturine, što je ubiru od svojih zavisnih seljaka.

To znači, da su činjenice navele pristaše mađarofilске stranke da promijenile svoje shvaćanje o nekoj koristi, koju bi dobili s ugarskom vlašću. Štoviše, oni su došli do zaključka, da bi to za njih bila promjena na gore, kao što su to i prije mislili protivnici Mađara. Na toj je osnovi vjerojatno došlo do zbližavanja tih stranaka, koje je dovelo do završetka *interregnuma* izborom Petra za kralja i do uspostave hrvatske državne organizacije¹⁰⁸.

Kad je Koloman, zavladao u Ugarskoj, poslao svoju vojsku u pohod, što ga je ranije pripremao Almoš protiv »Grka«, t.j. sa ciljem da zauzme dalmatinske gradove pod bizantskom vlašću, ona je naišla na više ili manje zbijen otpor Hrvata. Kolomanova je vojska, doduše, pobijedila Hrvate kod Gvozda, i doprla čak do mora. Ali se time položaj nije ništa promijenio zbog neprijateljskog odnosa stanovništva, koji je predstavljao veoma ozbiljnu opasnost po Mađare. Kad se Kolomanova zaručnica Buzila 1097 iskrcala u Biogradu, prihvatio ju je ondje *comes* Merkurije s 5000 vojnika, da bi je otpratio u Ugarsku¹⁰⁹.

U to je doba takav broj vojnika predstavljao zamašnu snagu pa rječito pokazuje, u kojoj je mjeri Hrvatska bila nesigurna za mađarske osvajače unatoč njihovoj pobjedi kod Gvozda. Dakle, Mađari su 1097 vladali samo saobraćajnom vezom od mora do Zagreba, koju su morali osigurati vojnim odredima i nisu mogli proširiti svoju vlast na stanovništvo čitavog područja. Štoviše, oni su se ponovo povukli na sjever od Gvozda: pet godina kasnije Koloman je morao organizirati treći pohod na Hrvatsku.

¹⁰⁷ *Žudina i plures eiusdem terrae meliores* (Smičiklas, C D II, str. 42/3) bili su vjerojatno takvi bratstvenici, kojima je Ladislav poslije osvajanja Slavonije oduzeo *populum de Dumbroa cum terra et silva sibi appendente*, da ih kasnije daruje zagrebačkoj biskupiji.

¹⁰⁸ Stoga nije točna tvrdnja, da bi poslije Zvonimirove smrti neposredno došlo do oživljavanja rodovsko-plemenske organizacije (Kostrenčić, *Nacrt*, str. 144).

¹⁰⁹ G. Malaterra, *Historia Sicula*, cit. u Šišić, *Priručnik*, str. 405.

God. 1097 je Venecija također pokrenula akciju, da sebi osigura dalmatinsku obalu: Split je priznao mletačku vlast, a isto tako i Trogirani, koji — kao i Splitsani — daju duždu titulu »dux Venecije, Dalmacije i Hrvatske«¹¹⁰. Koloman se nalazio u velikoj stisci, kad je s Venecijom sklopio ugovor o uzajamnoj obrani, priznavši duždu naslov *dux*a Dalmacije i Hrvatske, iako s rezervom, da se njemu i njegovim savjetnicima čini sumnjivo, da li ga »imaju nazivati vladarom Hrvatske i Dalmacije«¹¹¹. Kako su pokazali kasniji događaji, on je to uradio da dobije na vremenu, jer se istodobno spremao za pohod na ruske zemlje pa nije htio, da mu za to vrijeme Venecija zatvori izlaz na more, nagodivši se eventualno s Hrvatima u unutrašnjosti.

Ovo natezanje oko titule bilo je dio diplomatske igre između Mađara i Venecije, kojoj je predmet bila Hrvatska. Samo što na tom području nisu vršili akte vlasti ni Mađari ni Mlečani, izuzevši primorske gradove. Ni Koloman ni dužd nisu bili nosioci vlasti na tom području. Izjalovio se Kolomanov pokušaj, da je stekne silom, a dužd nije ni pokušao osvajati unutrašnjost zemlje. Između 1097 i 1102 Hrvatska je bila stvarno nezavisna.

Nameće se pitanje, tko je između 1097 i 1102 bio nosilac suverene vlasti u Hrvatskoj. Pritom valja imati na umu činjenicu, da je »suverena svaka ona vlast, koja ima svojstva nezavisnosti, vrhovnosti i neograničenosti bez obzira da li se radi o političkim organizacijama u prvobitnoj zajednici ili o državi.« I zatim — da se pojmom suverenosti zapravo označava svojstvo vlasti neke političke organizacije — države ili više plemena — u odnosu na druge organizacije iste vrste.¹¹²

Budući da ni Mađari ni Mlečani nisu tada držali u svojoj vlasti područje između Gvozda i morske obale i teritorij u pozadini gradova pod mletačkom vlasti, politička organizacija na tom području bila je suverena i neposredno se nadovezuje na onu suverenu vlast, čiji je nosilac bio kralj Petar.

Suverena je vlast izraz političke sile, kojom raspolaže njezin nosilac.¹¹³ I takva je politička sila postojala na području Hrvatske između 1097 i 1102: to su bili oni odredi, koji su protjerali Mađare iz južne Hrvatske, kao i one vojne formacije, koje su se organizirano suprotstavile Kolomanovoj vojsci 1102, primoravši ga da izabere mirniji put pregovora.

Ako je činjenica, da su djelovale takve snage, onda je morao postojati i nosilac suverene vlasti t.j. ona političko-pravna ustanova, koja je organizirala tu političku silu i njome rukovodila. U to doba Hrvatska nije imala državnog poglavara. Stoga je tu funkciju morao vršiti neki drugi organ.

Analizirajući stanje u tom razdoblju, M. Kostrenčić ispravno je istakao obnavljanje rodovsko-plemenske organizacije, »koju državna organizacija ionako nije uspjela uništiti«¹¹⁴. I to obnavljanje rodovsko-plemenske organizacije na štetu države bilo je provedeno u jednom posebnom obliku saveza plemena, t.j. one društvene ustanove, koja ima neke od osobina državne organizacije i

¹¹⁰ Šišić, *Priručnik*, str. 406—407.

¹¹¹ Kao gore, str. 408: »Sed tamen, quia in principibus meis et senioribus dubium videtur, utrum te ducem Croatiae atque Dalmatie nominaverim: ...«

¹¹² O. Mandić, *Neki aspekti problema suverenosti*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu 1956, br. 2, str. 141.

¹¹³ Mandić, *Otuđenje suverenosti i stvarnost revolucija (Nosilac suverene vlasti)*, kao gore, 1957, br. 2, str. 160 i d.

¹¹⁴ *Nacrt*, str. 144.

koja ovoj neposredno prethodi¹¹⁵. Taj je naročit oblik plemenskog saveza u posebnim materijalnim uvjetima tadašnjega hrvatskog društva nastao kao savez hrvatskih bratstava.

Dakako, takvom se shvaćanju može prigovoriti, da do obnavljanja saveza plemena dolazi dvjestadeset godina poslije Trpimirove isprave, koja se smatra dokazom, da je sredinom IX. st. postojala hrvatska država¹¹⁶. Ali stvarni materijalni uvjeti u Hrvatskoj pokazuju, da je to bilo moguće. Podaci križarskih kronika baš iz XII. st. svjedoče, da je Hrvatska bila šumovita zemlja s malo obradive površine. Stoga su se feudalni odnosi, čiji je predmet obradiva zemlja¹¹⁷, ondje polagano razvijali tako da je bilo jakih ostataka iz razdoblja prvobitne zajednice. Ako je u XV. st. društveno uređenje u Poljicima sačuvalo relikte prvobitne zajednice, onda je vjerojatno, da su se oni u još većoj mjeri sačuvali u zabačenijim krajevima, koji nisu na domaku dalmatinskim gradovima, i to ništa manje nego trista godina ranije.

Osim toga je značajno, da Toma, opisujući Ladislavov pohod, ističe, kako se njegova vojska borila »cum gentibus Chroacie«¹¹⁸. A nekoliko redaka niže piše o provali Kumana: »Huius temporibus gens Scythica in multitudine gravi intra Ungariae fines irrumpens...« Drugim riječima, na temelju predaje, koju bilježi, u Tominim su predodžbama Kumani jedna kompaktna etnička cjelina, što je označava s riječju *gens* u jednini. Nasuprot tome, on se služi množinom te iste riječi, da bi označio rasparčanost Hrvata po etničkim jedinicama, od kojih »alter alteri non ferret auxilium, essentque divisi ab invicem«.

Činjenica je, dakle, da je podvojenost Hrvata omogućila Ladislavu da ih lako pobijedi. Ali konkretan oblik te podvojenosti u ono vrijeme mogla su predstavljati samo nesložna i zavađena bratstva.

Uostalom, to nije bio jedini oblik vraćanja na staro u posljednjoj četvrti XI. stoljeća. Poslije smrti Petra Krešimira IV. 1074 bilo je napušteno načelo popunjavanja prijestolja po nasljednom redu u prilog arhaičnog sistema izbora vladara. Povezavši ovu činjenicu s kasnijim postankom bratstveničkog saveza, očito je, da se proces društvenog razvitka u Hrvatskoj tada nalazio u

¹¹⁵ Mandić, *Država i pravo* I, Zagreb 1958, str. 25 i d. Netko bi mogao prigovoriti, da savez hrvatskih bratstava nije imao jednog vojskovođu kao što je obično slučaj u savezima plemena. Pritom se ne smije zaboraviti, da se radi o Slavenima, o čijem je društvenom uređenju za vojne demokracije Prokopije pisao ovo: »Jer ovim plemenima, Slavenima i Antima, ne vlada jedan čovjek, nego od davnina žive u demokratiji i stoga se kod njih na zajedničkom skupu svršavaju kako povoljni tako i nepovoljni javni poslovi (Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, Beograd 1955, str. 26). Različiti poslovi u Poljičkoj župi u XIII. st. rješavaju se na »općem zboru«, »z dogovorom svi p(oštovani) vlasteli i p(oštovani) didići i sa svim pukom«, na »zboru podimnom, na zboru didiškome«, na »p(oštovanoj) župi« i na »skupnom zboru p(oštovane) provincije pojelike« (F. Rački, V. Jagić, I. Crnčić, *Statuta lingua latina conscripta*, Zagreb, 1890, str. 116, 119, 120, 121, 123 i 124 — dalje citiram Rački, *Statuta*). Može se sigurno tvrditi, da je to u još većoj mjeri bio slučaj više od petsto godina ranije, pogotovu usred atmosfere, u kojoj su pojedina bratstva gledala jedna na druga sa sumnjom, da nekoga svoga pripadnika žele učiniti vladarom (Toma, *Historia*, str. 57).

¹¹⁶ *Historija naroda Jugoslavije* I, str. 187,

¹¹⁷ Kao gore, str. 186.

¹¹⁸ *Historia*, str. 57.

fazi kretanja natrag. Takve povremene faze natražnog kretanja u društvenom razvitku čine, da se ono odvija u iskrivljenoj, a ne pravoj crti.

Ovaj korak unatrag prema uspostavljanju nekih oblika rodovskog uređenja izazvao je nestanak onih državnih organa, koji su karakteristični za patrimonijalnu monarhiju. To su u prvom redu županije. Na pojedinim dijelovima državnog teritorija Hrvatske razna su bratstva vršila funkcije vlasti u interesu svojih pripadnika. A županije u tom razdoblju *interregnuma* nisu imale nikakve podloge da postoje, jer nije bilo neke društvene potrebe za njima. Dualna organizacija državne vlasti¹¹⁹ privremeno je ustupila mjesto rodovskoj organizaciji.

Može se tvrditi, bez bojazni da se pogriješi, kako su jezgru tog saveza činjavala ona bratstva, koja su uživala povlašten položaj u Hrvatskoj zato, što su bila bogata i što su njihovi pripadnici zauzimali visoke položaje u državi¹²⁰. U vijeću starješina, koje je rukovalo tim savezom, sjedili su njihovi predstavnici.

Uostalom, ne smije se smetnuti s uma, da je Zvonimira birao za kralja sabor, sastavljen od predstavnika »naroda«, t.j. povlaštenog sloja u državi i dalmatinskih gradova, i da je on sam poginuo u narodnoj skupštini. Poslije njegove smrti su velikaši pozvali na prijestolje Stjepana II., o čemu su oni zacijelo donijeli zaključak također na nekom skupu¹²¹. Dakle, skupovi predstavnika povlaštenih bratstava bili su još u doba Zvonimira i Stjepana oni, koji su imali glavnu riječ u državnim poslovima. A ništa se ne protivi tome, da je sličan skup rukovodio zajedničkim poslovima saveza, koji je okupljao bratstva na području između Save i dalmatinskih gradova.

Nije moguće dati točan odgovor na pitanje, da li su u tom savezu bila obuhvaćena sva bratstva na području Hrvatske ili samo jedan njihov dio. Veoma je vjerojatno, da je u tom savezu bila obuhvaćena velika većina onih bratstava, u kojima se klasno uzdiglo rodovsko plemstvo. Ekonomski se interes svih hrvatskih plemića sastojao u tome, da čuvaju vlasništvo svojih bratstava pred opasnošću mađarske eksproprijacije, koja bi im oduzela ekonomsku podlogu njihova društvenog položaja. A bratstvima slobodnih seljaka, u kojima još nije došlo do uzdizanja plemstva, bilo je savršeno svejedno, da li marturinu plaćaju hrvatskom ili ugarskom vladaru.

Vijeće starješina u tom savezu bilo je nosilac suverene vlasti na području Hrvatske¹²² zato, što je raspolagalo vojnom silom, kojom ju je ostvarivalo¹²³.

¹¹⁹ Mandić, *Bratstvo*, str. 280 i d.

¹²⁰ Kao gore, str. 286 i d.

¹²¹ Rački, *Documenta*, Zagreb 1877, str. 148; »... omnibus Chroacie et Dalmacie nobilibus collaudantibus...« Protiv mišljenja, da bi ova isprava mogla biti falsifikat, vidi Šišić, *Povijest*, str. 582, bilj. 2.

¹²² M. Kostrenčić (*Nacrt*, 151 2) smatra, da na području Hrvatske uopće nije bilo nikakve organizacije, koja bi predstavljala »hrvatsku državu ili hrvatsku državnost«. Ali se onda postavlja pitanje, tko je istjerao Mađare poslije pohoda 1097 i tko je organizirao otpor protiv Mađara zato, da bi se očuvali klasni interesi hrvatskog plemstva. Uostalom, nešto prije nalazimo napomenu, da su »plemenske starješine prihvatile u svom vijeću (to su dobro poznata plemenska vijeća odnosno vijeća saveza plemena) ponudu kraljevu o sklapanju ugovora« — (str. 150). Time je priznato, da je 1102 postojala organizacija u obliku saveza plemena.

¹²³ O odnosu suverenosti i političke sile usp. Mandić, *Država i pravo*, I, str. 142—143 i 146—147.

Vršeci suverenu vlast, vijeće je 1102 organiziralo vojne snage, koncentriravši ih negdje južno od Save da se suprotstavi novoj najezdi Kolomanove vojske. Poučen Ladislavovim i vlastitim neuspjehom, da zadrži pod svojim gospodstvom Hrvatsku, bez koje nije moguće vladati nad primorskim lukama, Koloman je uputio Hrvatima poslanike. Njihov je zadatak bio pregovarati o tome, da ga Hrvati priznaju za kralja, a on da za uzvrat prihvati njihove eventualne zahtjeve.

Kod Hrvata se tom ponudom pozabavilo vijeće njihovih starješina. Ono je kao nosilac najviše vlasti u Hrvatskoj ovlastilo predstavnike uglednih bratstava, da proglase Kolomana za hrvatskog kralja, ako se on odrekne uvođenja na područje Hrvatske patrimonijalnog sistema vlasništva, koji je vrijedio u Ugarskoj i Slavoniji. Drugim riječima, ti ovlašteni predstavnici vijeća starješina postigli su od Kolomana, da je priznao postojanje dotadašnjih oblika vlasništva u Hrvatskoj. A to se konkretno pokazalo u odredbi, »da će svi spomenuti sa svim svojima držati svoje posjede u miru« i da ne će plaćati porez, koji u Ugarskoj i Slavoniji pripada vladaru zato, što ga plemstvo priznaje vlasnikom zemljišta.

Na području južno od Gvozda Kolomanu su, dakle, pripala territoria regalia hrvatskih kraljeva i seoske općine, u kojima su živjela bratstva slobodnih seljaka, koji se još nisu dijelili na plemstvo i na zavisne seljake. Pripadnici tih općina morali su plaćati marturinu vladaru i vršiti druge obaveze u okviru kastruma, koje je on osnivao.

Predstavnici povlaštenih bratstava prenijeli su, dakle, na Kolomana suverenu vlast, koja je dotada pripadala vijeću kao najvišem organu njihova saveza bratstava. Zato su od njega postigli osiguranje režima vlasništva, koji je dotada postojao u Hrvatskoj i koji je odgovarao njihovim klasnim interesima. *Pacta conventa* su bila, dakle, međunarodni ugovor, sklopljen između Kolomana, nosioca suverene vlasti u Ugarskoj, i vijeća starješina hrvatskoga bratstveničkog saveza, nosioca suverene vlasti u Hrvatskoj¹²⁴. Takav je ugovor

¹²⁴ Mandić, *Država i pravo* I, str. 257 i d. Iz toga izlazi, da je od pet načina, kojima se tumačilo povezivanje Hrvatske i Ugarske u jednu državnu zajednicu, najbliži istini onaj, što su ga zastupali F. Rački, V. Klaić, T. Smičiklas, E. Kvaternik, F. Šišić i drugi (od mađarskih pisaca F. Deák i neki drugi), da se radi o personalnoj uniji, kao i onaj što ga je postavio N. Tomašić, da je to bio međunarodni ugovor. Teza mađarskih historičara o osvajanju čitave hrvatske države (S. Horváth, J. Pauler i dr.; od hrvatskih historičara prihvatio ju je M. Šufflay) vrijedi samo ukoliko se radi o Slavoniji, t. j. samo o jednom dijelu hrvatskoga državnog teritorija. Teorija o baštinskom pravu (I. Kršnjavi) nema nikakve pravne podloge, što je pokazao M. Kostrenčić (*Nacrt*, str. 149). Mišljenje M. Kostrenčića (*Nacrt*, str. 151), sastoji se u tome, da *Pacta conventa* predstavljaju ugovor poznat pod imenom *feudum oblatum*, kada budući vazal prenosi svoje pravo vlasništva na seniora da od njega primi koristivno vlasništvo (*dominium utile*) na svojem bivšem zemljišnom posjedu. Pritom se ne vodi računa o činjenicama. U prvom redu su predstavnici povlaštenih bratstava pregovarali s Kolomanom kao cjelina ovlaštena da ga prizna za vladara, a on im je kao cjelini, koja predstavlja Hrvate, odobrio privilegije. A u slučaju *feudum oblatum* radi se o individualnom ugovoru između seniora i vazala.

Osim toga, trebalo bi tek dokazati, da je takav oblik infeudacije postojao u Ugarskoj na početku XII. stoljeća. On pretpostavlja već razvijenije društvene odnose, u prvom redu individualno vlasništvo nad zemljom, kojega u XI. st. nije bilo u Ugarskoj. U Hrvatskoj je takvo vlasništvo postojalo u dalmatinskom primorju, a nije ga bilo u unutrašnjosti (Mandić, *Bratstvo*, str. 256 i d. i 293). Uostalom, nema

tipičan za stvaranje onog oblika složene države, poznatog pod nazivom državni savez (Staatenbund) i kojega je jedan oblik personalna unija. U Srednjem vijeku ima mnogo takvih primjera.

Tim je međunarodnim ugovorom vijeće stariješina prenijelo na Kolomana suverenu vlast u Hrvatskoj. I da se *urbi et orbi* pokaže činjenica, da je Koloman odsada nosilac te vlasti u Hrvatskoj, on je bio 1102 okrunjen u Biogradu.

Koloman je, dakle, dosljedno provodio politiku osiguranja prilaza k primorskim gradovima. On je priznao njihovu stanovništvu dotadašnja prava i time je uklonio izbijanje neprijateljskih osjećaja prema ugarskoj vlasti. Popustivši pred imovinskim zahtjevima hrvatskog plemstva, Koloman je na taj način osigurao zaleđe dalmatinskih gradova i nesmetan pristup k njima. Prva politička mjera ne bi imala smisla, da prethodno nije ostvario drugu, jer one zajedno predstavljaju sredstvo, da se ispune ekspanzionističke težnje ugarskih vladara prema jugu.

V. USTANOVA XII BRATSTAVA

God. 1102 je hrvatski bratstvenički savez priznao Kolomana za hrvatskog vladara, pošto je on hrvatskom plemstvu osigurao raspolaganje zemljišnim vlasništvom njegovih bratstava, odrekavši se time svoga posezanja za njim. Nema suvremenih isprava, koje bi nam omogućile da saznamo točan broj tih bratstava. *Qualiter* spominje dvanaest predstavnika za trinaest bratstava. Lapčani i Karinjani su još na početku XII. st. sačinjavali jedno bratstvo¹²⁵, tako da se ustvari radi o dvanaest bratstava. Budući da podaci o tim bratstvima potječu iz XI i XII. st.¹²⁶, nema razloga sumnjati u to, da su ona postojala u to doba i da su pripadala tadašnjoj eksploatatorskoj klasi u Hrvatskoj.

Ali opravdano je izraziti sumnju u to, da su povlaštena bratstva postigla od Kolomana osiguranje bratstveničkog vlasništva samo za svoje pripadnike. Analiza isprava, koja se provodi bez unaprijed stvorenih mišljenja, pokazuje, da nisu samo pripadnici »ustanove XII bratstava« uživali privilegije, što ih one navode kao *antiqua libertas, consuetudo Croatorum, i mos nobilium Croacie* i čiji je subjekt *universitas nobilium regni Croacie*.

God. 1360 Ivan, Lacko i Tvrtko Grubići tužili su Ivana Nelipčića dokazujući, da su u kotaru cetinskom od djeda i pradjeda uvijek plemići, i da su se uvijek služili čitavom onom pravom osnovom plemstva, koju imaju plemići dvanaest bratstava kraljevine Hrvatske, da su imali plemenštinu u spomenutom kotaru cetinskom i da je moraju imati. Nelipčić je odbio njihove tvrdnje navodeći, da je područje Cetine darovao knezu Domaldu i njegovim nasljednicima i da je držao u zatvoru tužitelje zato, što nisu plaćali porez i vršili službe. Dvadeset i dva

nikakvih drugih dokaza ni indicija, da su takvi oblici feuda na početku XII. st. postojali u Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj. Naprotiv, infeudacija se svuda provodi putem darovnica, koji su specifični oblik feudalnih odnosa za te zemlje, ali ne prije druge polovice XII. st. (na pr. darovnica Bele III. krčkom knezu Bartolu potječe iz 1193; usp. Pavluškova, *K voprosu*, str. 74).

¹²⁵ Voniha, kojemu je Zvonimir darovao Karin, pripadao je bratstvu Lapčana — *de genere Lapuch* (Smičiklas, *C D XIII*, str. 69).

¹²⁶ Mandić, *Bratstvo*, str. 292.

osidnika, koji su se morali izjasniti o tvrdnjama Grubića, izjavili su, da Grubići »ni njihovi predi ne potječi niti ne vuku porijeklo od plemića dvanaest bratstava kraljevine Hrvatske«, »ali da bi mogla biti prava istina, da su oni i zajednica plemića kraljevine Hrvatske spomenutog Ivana, Lacka i Tvrtka u onom mjestu, u kome bi imali osobnu rezistenciju, uvijek zadržavali i smatrali u broju i u imenu plemića«¹²⁷.

Isprava pokazuje, da se u XIV. st. kao *titulus nobilitatis* priznavao stalni osobni boravak na određenom mjestu. Ostavljajući zasada po strani pitanje o plemstvu »po prebivalištvu«, na koje će odgovor dati Poljički zakon, dosta je da ustanovimo tu činjenicu. Ali značajno je, da Grubići zahtijevaju povratak svoje plemenštine, na što osidnici ističu, da im nije poznato, da bi oni imali neke »privilegije i isprave« u Cetini. Iz toga izlazi, da i oni plemići, koji ne pripadaju XII bratstvima, posjeduju privilegije.

Mnogo više svijetla na problem baca poznata isprava iz 1361 o sporu Glamočana s Jakovom Šubićem zbog sela Banjevac i Kašić. Glamočani su se pozivali na ispravu iz 1273, kojom im je Ladislav IV. osigurao posjed »njihove zemlje« Banjevac »kao što su je držali od tada do sada« i kojom ih je »prenio i povratio u broj, stalež i zajednicu hrvatskih plemića tako jasno, da se tako oni kako njihovi nasljednici i nasljednici nasljednika u budućnosti služe«¹²⁸ onom istom slobodom, koju uživaju pravi, i naravni plemići kraljevine Hrvatske¹²⁹.

¹²⁷ Smičiklas, C D XIII, str. 86: »... ipsi in districtu de Chetyne ab auo et prothauo semper nobiles et omni eo nobilitatis titulo, quo nobiles duodecim generationum regni Croacie potirentur usi semper extitissent et hereditatem in dicto districtu Chetyne habuissent et habere deberent« — »... de nobilibus duodecim generationum regni Croacie ortum et originem non habuissent, nec haberent; sed bene verum foret, ipsi et universitas nobilium regni Croacie sepefatos Ivan, Latko (!) et Tuerko in eo loco quo residenciam fecissent personalem, semper numero et nomine nobilium conservassent et reputassent...«

Ostavio sam u prijevodu riječ *rezidencija* zato što ona ima pravno-tehničko značenje »stalnog boravka«, t. j. prebivališta u suvremenoj terminologiji. Naime sa pravnog gledišta već su stari Rimljani razlikovali pravno boravište, koje može biti posebno za svaki pravni posao, mjesto stalnog ličnog boravka i mjesto povremenog ličnog boravka.

U tekstu je izraz *residencia* upotrebljen u njegovu pravnom značenju prebivališta. To se vi tako. er po tome, da mu se dodaje pridjev *personalis*, što sa pravnog gledišta predstavlja tautologiju, ali je u ovom slučaju bilo potrebno, da bi se istakao uvjet stalnoga osobnog boravka u određenom mjestu kao *titulus nobilitatis*.

Valja skrenuti pažnju na, s pravnog gledišta, netočnu interpretaciju toga teksta, što ju je dala N. Klaić (*Plemstvo*, str. 93. bilj. 61). Ona kaže, da su Grubiće »svugdje, gdje su boravili, smatrali plemićima«. To se dogodilo zato, što je interpretirala riječ *residencia* u smislu boravka ne uzevši u obzir njegovo pravno značenje. »Ipsi et universitas nobilium Croatorum« — osidnici i hrvatsko plemstvo — smatraju Grubiće plemićima zato, što su oni plemići »in eo loco, quo residentiam fecissent personalem«, t. j. gdje im je njihovo osobno stalno boravište u pravnom smislu. a ne zato što ih ljudi smatraju plemićima svugdje, gdje bi oni boravili. To se dogodilo iz razloga, što se riječi *conservassent et reputassent* nisu povezale s njihovim subjektom *ipsi et universitas nobilium Croatorum*.

¹²⁸ U originalu stoji *gratulerentur*, što je očividno pogreška pisara.

¹²⁹ Smičiklas, C D XIII, str. 186: »... ad numerum, cetum et consortium Croatorum nobilium transtulisset et restituisset ita pure, quod tam ipsi, quam heredes, heredemque in posterum successores illa et eadem gratulerentur libertate, qua veri, primi et naturales regni Croatie nobiles perfruentur...«

Prema tvrdnji Glamočana Ladislav IV. je, dakle, njima povratio plemićki položaj. U presudi se ne navodi, da nije moguć takav slučaj vraćanja u plemstvo, što bi predstavljalo najjednostavniji način da se odbije tužba Glamočana. Valja zaključiti da nije bila rijetka pojava vraćanja u plemstvo onih, koji su ga nasilno izgubili. Ban Széchy, stoga, uopće nije doveo u pitanje pripadnost Glamočana hrvatskom plemstvu, već ih je osudio na gubitak njihova imutka zbog nasilnog zaposjednuća sela Banjevca i Kašića.

On to nije mogao uraditi zato, što navodna Ladislavova isprava točno prikazuje stanje plemstva u Hrvatskoj. Svaki falsifikat ima istu vrijednost kao i originalna isprava, kada opisuje opće prilike, u kojima je nastao. U navedenoj ispravi može ne biti istina, da je Ladislav darovao dva sela Glamočanima. Ali je istina što u toj ispravi piše o *consortium Croatorum nobilium* i o *libertas*, »qua veri primi et naturales regni Croatiae nobiles perfruentur«. Kad ti podaci ne bi bili točni, sudac bi odmah vidio da se radi o falsifikatu pa takvu ispravu uopće ne bi uzeo u obzir. Na taj bi način svrha falsifikata bila posve promašena. Prema tome, Ladislavova isprava potvrđuje poseban status hrvatskog plemstva, bez obzira, da li je sastavljena 1273 ili neposredno prije sudskog postupka 1361. Kako to pokazuju druge isprave, u tih se sto godina njegov položaj nije promijenio. Iako Glamočani ne pripadaju XII bratstvima, ipak su članovi »zajednice« hrvatskog plemstva, bez obzira, da li im je Ladislav to njihovo svojstvo priznao¹³⁰.

Takvo tumačenje prikazuje odnose između hrvatskog plemstva u XIV. st. na drugačiji način, nego što je to dosada bilo u običaju. Čitavo je hrvatsko plemstvo predstavljalo jednu cjelinu, kojoj su pripadala određena prava — poseban oblik vlasništva, sloboda od poreza, posebno pravo nasljeđivanja, pravo da živi po svojim običajima, pravo da ne prima ugarski novac, pravo da mu se sudi po hrvatskim običajima, a ne po ugarskom pravu — što je sve obuhvaćeno u nazivima *antiqua libertas*, *consuetudo* i *mos nobilium Croatorum*.

Ali taj skupni privilegij hrvatskih plemića je mnogo stariji od isprava iz XIV st., koje smo gore naveli. God. 1263 ban Roland preporučio je Beli IV. »fidales vestros Lapunchienses«, koji su imali neprilika zbog toga što navodno »in sua libertate quosdam castrenses inclusissent«, da bi »in eodem statu et libertate sicut hactenus steterunt reliquatis permanere« i da ubuduće »per nullum possint ulterius molestari«¹³¹. Riječ je, dakle, o posebnom pravu, koje pripada čitavom *genusu* Lapčana, jednom od XII bratstava¹³².

¹³⁰ Budući da nije obratila pažnju na riječ *restituisset* — povratio — i na to, da su Glamočani tvrdili, da su odvajkada plemići, N. Klaić smatra (*Plemstvo*, str. 95), da su oni bili *jobagiones castri*. Time nije odgovoreno na pitanje, što su oni bili ranije. Vjerojatno je, da su Glamočani bili plemići još 1194. Tada se među svjedocima »de Croatia«, koji su prisustvovali sklapanju darovnog ugovora između Krešena, Braje i samostana sv. Krševana u Zadru, navodi Bratkomir Dlamocianin pored Gusića, Lapčanina i Polečića, koji pripadaju plemstvu (Smičiklas, C D II, str. 268).

¹³¹ Smičiklas, C D V, str. 266—267 (kurziv O. M.).

¹³² Tu ispravu N. Klaić uopće ne uzima u obzir. Iz nje izlazi, da je u najmanju ruku preuranjena tvrdnja, kako su svi raniji pisci pogriješili, što su smatrali, »da su sva plemena istog imena... samo zato, što nose isto ime, također članovi institucije dvanaestero plemena« (*Recenzija*, str. 219), jer se »pretpostavke nisu temeljile na izvornom materijalu«. U toj se ispravi govori o tome, da *libertas* pripada svim Lapčanima, bez razlike. Stoga pretpostavljam, da je ban Roland 1263 bio bolje informiran o situaciji u to doba nego mi danas, a isto tako i sastavljači isprave, kojom

Nadalje, g. 1299 Pavao Bribirski, također pripadnik jednog od XII bratstava, u jednoj je darovnici nabrajao različite zemlje, razlikujući one, »quas emimus pecuniis certis«, i one, koje su »iuris hereditatis nostre fratrum-que et filiorum nostrorum«. Osim toga, on izuzima jedno zemljište, koje »eidem remanet libera modalitate seu libertate nobilium Charuatorum«¹³³. A značajno je, da ona zemljišta, koja su »iuris hereditatis nostre«, Pavao daruje »de voluntate fratrum nostrorum et filiorum nostrorum«, kao što propisuje običaj za plemenštine¹³⁴. Pavao nije naveo neku *libertas*, koja bi pripadala samo ustanovi XII bratstava nego spominje općenito »libertas nobilium Charuatorum«¹³⁵.

Iz navedenih isprava izlazi ovo: 1. da je *libertas* pravo svih plemenitih Hrvata i 2. da je takva zajednička *libertas* starija od XIV. stoljeća. Prema tome, *libertas* ne pripada samo »ustanovi« XII bratstava, nego čitavom hrvatskom plemstvu (*universitas* ili *consortium*).

Kad se stoga gledišta promatraju neke isprave, moraju nestati neka unaprijed stvorena mišljenja, kao što je na pr. ono, da se Virevićima priznalo »plemstvo dvanaestero plemena«¹³⁶. Mišljenje, da XII bratstva imaju neke povlastice, kojih drugi hrvatski plemići nemaju, dovelo je do ovakvog zaključka: kad je u nekoj ispravi riječ o »nobilis« i o »privilegia«, onda se nužno radi samo o povlasticama »XII plemena«. Na taj je način dolazilo do krivih tumačenja, kao što je na pr. ono, da se iz navedene isprave izvodi, da su Virevići »bili i ostali članovi plemstva dvanaestero plemena«¹³⁷.

Nasuprot tome su Virevići istakli, »da su oni i njihovi praoci uvijek bili plemeniti i u broj... (nečitljivo)«. Na to su plemići »u tom istom našem saboru i svi plemeniti Hrvati, koji pripadaju tom istom našem saboru«, potvrdili, da »čitavo njihovo bratstvo nazvano Virević, iako ni od jednog bratstva dvanaest hrvatskih bratstava... (nečitljivo)... bili i postojali u broju plemića«, da su se ženili plemkinjama¹³⁸ »i tako je samo bratstvo Virevića ostalo u broju

je kralj Karlo g. 1322. potvrdio privilegij, što ga je taj ban priznao Lapčanima. Zahtjev za potvrdu privilegija podnijeli su Petar, Mihajlo i Stojko »nobiles de Lapuch pro se et pro universis nobilibus de eadem« (Smičiklas, CD IX, str. 87), a 1345 je Juraj »de Lapuch suo, item vice et nominibus universorum nobilium de eadem Lapuch« dobio od Ludovika potvrdu gornjeg privilegija (kao gore, XI, str. 217). Isto tako 1355 Ludovik je ponovo potvrdio navedeni privilegij na zahtjev Nasmana »de Lapuch... in sua et universorum nobilium de eadem Lapuch« (kao gore, XII, str. 297). To je Ludovik uradio još jedamput 1364 (kao gore, XIII, str. 409; svuda kurziv O. M.).

Dakle, od 1263 do 1364, t. j. ravno sto godina, potvrđuje se *libertas* »universis« plemenitim Lapčanima. Budući da latinska riječ »*universus*« znači vaskoliki, cio, sav, očito je, da se ovdje misli na sve Lapčane, gdje god se oni nalazili. Prema tome, ne radi se o pretpostavci, koja se ne temelji na izvornom materijalu, već o činjenici, koja iz njega proizlazi.

¹³³ Kao gore, VII, str. 332 i 334 (kurziv O. M.).

¹³⁴ Rački, *Statuta* — Poljički statut, čl. 49 a i 51 a (usp. čl. 33, stav 3.).

¹³⁵ Udar u oči, da ovom prilikom N. Klaić ne uzima isprave, čiji se podaci kose s njezinim zaključcima. Kad bi se za Pavlovu darovnicu kazalo, da nije mjerodavna za XIV. st. zato, što je izdana 1299, onda bi to bio čisti pozitivizam. A privilegij Lapčana, iako je izdan 1263, ipak je isprava iz XIV. stoljeća. Ona je to postala potvrdom kralja Karla 1322 i Ludovika 1345 i 1355.

¹³⁶ Smičiklas, CD, XI, str. 631.

¹³⁷ N. Klaić, *Plemstvo*, str. 92—93.

¹³⁸ U ispravi nema nikakve indicije, a još manje dokaza, da bi te plemkinje pripadale kojem od XII bratstava.

plemića i sada ostaje»¹³⁹. Virevići su, dakle, od plemićkog sabora u Podbursanu 1350 zahtijevali, da im se potvrdi status plemića, jer su se vjerojatno našli u nekom sličnom položaju kao i Glamočani. A sabor je istakao, da oni doduše ne potječu od XII bratstava, ali da su hrvatski plemići. I ništa više!

Iz Ludovikove donacije zadarskim Draginićima¹⁴⁰ ne mogu se izvoditi nikakvi općeniti zaključci s obzirom na poseban status pripadnika dvanaestero plemena. Polazeći od tvrdnje, da se u tim ispravama navodno upotrebljava izraz »*possessiones*, a ne *terrae hereditariae*«, N. Klaić smatra, da su »*libertates*« vezane »uz članove dvanaestero plemena«, a ne »uz neke osobite zemlje (ro-dovske, kraljevske i t. d.)«¹⁴¹.

U prvom redu — navedena tvrdnja nije točna. U ispravi iz 1359 stoji, da Ludovik daruje »*omnes et singulas hereditates omnium et singulorum nobilium de Draginigh*«¹⁴², a ona iz 1370 veli u suštini isto — »*omnes et singulas hereditates quorumlibet nobilium de Draginygy*«¹⁴³. Prema tome, očito je da sadržaj izraza »*possessiones*« predstavljaju »*omnes et singulas hereditates*« t. j. čitav kompleks plemenštine Draginića, jer se upotrebilo najširu moguću formulaciju »*omnes et singuli*« — bilo u odnosu na stvari, bilo u odnosu na njihove subjekte. Da je u ovom slučaju s pravnog gledišta dopuštena samo takva interpretacija, pokazuje prva isprava, u kojoj stoji: *Que quidem hereditates ad manus nsotras regias tamquam possessiones hominum sine heredibus decedentium existunt devoluta...*¹⁴⁴ Dakle »*possessiones*« su isto što i »*omnes hereditates omnium...*« *nobilium de Draginigh*«. To također potvrđuje isprava, kojom je Ludovik 1351 darovao braći Novak neke posjede kraj Počitelja. U njoj Ludovik izričito isključuje od uživanja darovanih posjeda ostale članove bratstva Novaka »*cum quibus in suis possessionibus hereditariis diuisio fieri deberet*«^{144a}.

Osim toga, valja imati na umu, da s pravnog gledišta pojam »*possessio*« nije suprotan pojmu »*hereditas*«. On označava 1. pravo posjeda, 2. stvarni posjed kao odnos posjednika i stvari i 3. sam predmet tog prava i odnosa, naročito s obzirom na zemljišta. Budući da svaka stvar »*in commercio*« može biti predmet i prava posjeda i posjedovnog odnosa — a tako isto i kompleks nasljedstva uopće kao i plemenštine napose — između tih pojmova nema nikakve suprotnosti, kako to misli N. Klaić. Prema tome se ne mogu praviti nikakvi zaključci, polazeći od navodne razlike između izraza »*possessio*« i »*hereditas*«, koji su upotrebljeni u dvjema ispravama o Draginićima.

¹³⁹ Smičiklas, CD XI, str. 631: »... quod ipsi et eorum progenitores semper nobiles fuissent et in numerum... (nečitljivo)... in eadem congregatione nostra constitutos ac universos nobiles Croatos eidem nostre congregationi adherentes... ac tota parentela eorundem Virovnygh vocata, licet de nullā generatione duodecim generationum Croatorum su... (nečitljivo)... fuissent et in numero nobilium extitissent... duxissent in uxores legitimas et sic ipsa progenies Virovnygh in numero nobilium permansissent et nunc permanere« (kurziv O. M.). Uopće nije jasno, kako se riječi »in numero nobilium« mogu shvatiti, da se odnose na XII bratstava, kad se o čitavoj ispravi govori samo općenito o »nobiles«, izuzevši ogradu da Virevići ne potječu od XII bratstava (N. Klaić; *Plemstvo*, str. 92—93).

¹⁴⁰ Smičiklas, CD XII, str. 567 i XIV, str. 268.

¹⁴¹ *Plemstvo*, str. 93—94, kurziv autora.

¹⁴² Smičiklas, CD XII, str. 567.

¹⁴³ Kao gore, XIV, str. 268.

¹⁴⁴ Kurziv O. M.

^{144a} Smičiklas, CD XII, str. 14 (kurziv O. M.).

Ali to nije sve: Slučaj Draginića je posebne vrste. Zadarska je grana Draginića u XIII. st. konačno napustila svoje bratstveničke posjede u Lučkoj županiji. Na taj su način njezini pripadnici izgubili status hrvatskih plemića, jer nemaju više prebivalište¹⁴⁵ na plemenštini svojega nekadašnjeg bratstva. Pošto je u Lučkoj županiji u XIV. st. izumrlo bratstvo Draginića, njegova je plemenština (*omnes et singulae hereditates*) pripala vladaru *propter defectum seminis*, što predstavlja općenito pravilo u feudalizmu¹⁴⁶. Zadarski Draginići su 1359 dobili od Ludovika plemenštinu svojega nekadašnjeg bratstva. Ali oni su bili z a d a r s k i, a n e hrvatski plemići, koji su stranci u odnosu na Zadrane¹⁴⁷. Stoga je Ludovik posebnom ispravom, koja se nije sačuvala, morao također podijeliti Draginićima status hrvatskih plemića, naglasivši »libertates... quibus ceteri nobiles regni Croacie duodecim generationum possessiones ipsorum tenent et conservant«¹⁴⁸.

Libertas zadarskih Draginića posljedica je kraljevske donacije, a ne činjenice, da su, preselivši se u Zadar, navodno sačuvali hrvatsko plemstvo. Ona ima lični karakter i vezana je uz njihovu porodicu. Stoga se iz posebnog slučaja Draginića ne mogu izvoditi općeniti zaključci s obzirom na status hrvatskog plemstva. Kada to radi, N. Klaić dolazi u sukob s jednim od osnovnih načela pravne logike: t. j., da se posebni pravni akti ne mogu primjenjivati ni tumačiti izvan slučajeva, za koje su izdani, naročito ako ovi predstavljaju izuzetke. To je samo dalji primjer za činjenicu, da se bez poznavanja prava i njegovih zakonitosti ne mogu stvarati točni zaključci o pravnim ustanovama i o njihovu razvitku.

*

Dakle, u XIV. st. postojala je u Hrvatskoj *universitas* ili *consortium*, t. j. zajednica hrvatskog plemstva, i ta je zajednica uživala *libertas*, t. j. određene privilegije.

Vidjeli smo, da se *libertas* sastojala ponajprije u činjenici, da su bratstva na području Hrvatske ostala vlasnici svojih plemenština. Iako bi iz pisma banovca Živkovića izlazilo, da bi ta povlastica pripadala samo članovima XII bratstava, Poljički zakon u svojem članu 49a pokazuje protivno. On navodi načelnu neotuđivost plemenština izvan okvira bratstva, što je potvrđuje član 51 a. I jedan i drugi član ističu, da se radi o starim propisima, t. j. o običajnom pravu¹⁴⁹. A to se podudara sa završetkom spomenutog pisma: »koje običaje objavljujemo ovim našim pismom...«¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Isprava banovca Živkovića ništa ne kaže o tome, da u Hrvatskoj plemenštine ne bi pripadale vladaru poslije izumrća bratstava, kojima pripadaju.

¹⁴⁷ Kada Ludovik daje 1358 Zadranima povlastice, onda on u odnosu na njih navodi Hrvate kao strance — *inter Croatos et alios extraneos* (Smičiklas, CD XII, str. 452). Tek 1360 ili 1361 Ludovik je zadarske plemiće oslobodio marturine s obzirom na njihova zemljišta, koja se nalaze na hrvatskom teritoriju, i tako približio njihov status onom hrvatskog plemstva.

¹⁴⁸ Smičiklas, CD XIV, str. 268.

¹⁴⁹ Rački, *Statuta* str. 56 i 59, čl. 49 a: »... nego kako veli stari zakon i običaji; čl. 51 a: »Na prvo zakonj stari hoće...«

¹⁵⁰ Šišić, *Priručnik*, str. 495: »Quas consuetudines per presentes nostras litteras vestre magnificencie declaramus« (kurziv O. M.).

Uspoređivanje tih propisa nameće ove alternative: ili su isti propisi o nasljednom pravu važili za sve plemiće na području Hrvatske ili su poljički didiči i vlastela, odnosno njihova bratstva Tišemira, Limića i Kreneničana, pripadali XII bratstvima. Budući da druga alternativa nije ničim potvrđena, preostaje samo prva. Ali iz ove — argumentirajući a *minori ad maius* — izlazi zaključak, da istom režimu nasljedstva odgovara isti oblik vlasništva. Drugim riječima — vlasništvo hrvatskog plemstva zadržalo je još u XIV st. kolektivne forme iz prvobitne zajednice, iako su se vladari borili protiv tog običaja¹⁵¹.

VI. QUALITER

Poslije svega, što je dosada rečeno, podaci u *Qualiteru* dobivaju čvršću podlogu, unatoč nepreciznoj formulaciji. Ova netočnost potječe odatle, što je isprava, koja je predstavljala podlogu za *Qualiter*, bila sastavljena u XIII st., vjerojatno u vezi sa Zlatnom bulom¹⁵². Poslije stotinu i dvadeset godina događaji su izbljedili i dobili drugačije konture, kad ih se zamišljalo iz perspektive XIII. stoljeća. Na formaciju je također utjecala nesigurnost sastavljača isprave, koji nije bio načistu s događajima, što ih mora opisati, i koji zbog toga vjerojatno nije bio jasan i točan u njihovu prikazu¹⁵³.

Koloman je osigurao svim hrvatskim plemićima nesmetano vlasništvo na njihovim posjedima — »quod omnes predicti teneant suas possessiones ac bona cum omnibus suis pacifice et quiete«. Riječi *cum omnibus suis* — sa svima svojima — ne odnose se samo na pripadnike povlaštenih bratstava, već na s v e h r v a t s k e p l e m i ċ e, u čije ime njihovi predstavnici pregovaraju s Kolomanom¹⁵⁴. Na to ukazuje također činjenica, da je od poreza pored tih bratstava oslobođena još jedna kategorija ljudi. Tekst glasi: »Non teneatur aliqua predictarum generacio nec eorum homines solvere censum seu tributum...«. Pored pripadnika povlaštenih bratstava (*aliqua predictarum generacio*) oslobođeni su još *eorum homines*. Jednom smo mislili da se radi o podložnicima. Danas revidiramo to mišljenje. *Eorum homines* ne označava podložnike poslanika, jer bi to bilo ponavljanje. Podložnici su obuhvaćeni u bratstvima, kojima pripadaju njihovi gospodari, zato, što zajedno s njima sačinjavaju ekonomsku

¹⁵¹ Usp. Ludovikove darovnice braći Novak, kojima se isključuju njihovi bratstvenici (Šmičiklas, CD XII, str. 14 i 143).

¹⁵² Hauptmann, *Hrvatsko praplemstvo*, str. 108.

¹⁵³ Stoga je sastavljač isprave smjestio pregovore između Kolomana i Hrvata na područje oko Drave, kako mu se činilo logično zato, što su Hrvatska i Slavonija tada predstavljali jedno upravno područje pod jednim jedinim banom.

¹⁵⁴ U J. Šidak, *Historijska čitanka* (Zagreb, 1952, str. 34), preuzet je prijevod M. Barade (*Postanak hrvatskog plemstva*, Časopis za hrvatsku povijest 3. 1943. str. 203—205), koji tom odlomku daje bez razloga preusko značenje: »... da će spomenuti sa svojim bližnjim uživati svoje posjede...«. Riječ *sui* prevedena je sa bližnji vjerojatno u smislu rođaka. Ali to nije jedini njezin smisao. M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik* (Zagreb 1900, str. 1044) navodi: »*Sui*, orum, m. *svoji* (bili oni svoja, ili prijatelji, pristaše, građani, zemljaci i t. d.)

i političku cjelinu bratstva¹⁵⁵. Izraz *eorum homines* može se odnositi samo na ljude izvan povlaštenih bratstava, kojima pripadaju poslanici, t. j. na sve one, čije interese oni zastupaju. A to su plemići iz ostalih bratstava u savezu, čiji predstavnici nisu ušli među poslanike, t. j. čitavo tadašnje plemstvo, koje je u jednu cjelinu povezivao strah, da vladar po mađarskom uzoru prisvoji sebi vlasništvo na posjedima njihovih bratstava, i zajednički interes, da se odupru tom eventualnom pokušaju.

Ali takav je interes postojao i kasnije. Poslije izdanja Zlatne bule nekome je bilo potrebno osvježiti sjećanje na pojedine privilegije hrvatskog plemstva.

Prema uvriježenom mišljenju, Zlatna je bula važila samo na području Ugarske i Slavonije. Ali ta formalna činjenica još ne znači, da su se u rasparčanom i anarhičnom feudalnom društvu — kakva je zapravo bila u XIII st. hrvatsko-ugarska državna zajednica — svi odnosi odvijali u skladu s pravnim propisima. Onaj, koji je raspolagao silom, primjenjivao je one »pravne« propise, koji su mu odgovarali, bez obzira, da li je zato imao opravdanje. Uostalom i sam Ludovik, sto godina kasnije, protupravno naređuje, da se parnica Glamočana mora rješavati prema propisima ugarskog, a ne hrvatskog prava. Sila je bila na njegovoj strani, pa joj se trebalo pokoriti.

U to doba feudalne anarhije glavnu je ulogu igrala samovolja onoga, koji je bio politički jači. Za hrvatsko plemstvo uvijek je bila živa opasnost, da bi pojedini njegovi pripadnici mogli biti oštećeni u svojim pravima bilo od strane banske uprave ili zapovjednika kastruma ili jačeg velikaša, i to na temelju propisa Zlatne bule. Da su se slični slučajevi doista događali, pokazuju primjeri Lapčana u XIII. st., a također Grubića i Glamočana, koji su u XIV. st. vodili parnice da bi popravili štetne posljedice nasilnih zahvata, čija su žrtva oni bili.

Osim toga, zasada nije poznato, u kojoj su mjeri povlastice hrvatskog plemstva utjecale na stavove i zahtjeve ugarskog i slavonskog plemstva prema vladaru. Te su povlastice kod plemića izazivale zavist, a kod vladara težnju da ih ukine ili ograniči. Kako izlazi iz navedene preporuke bana Rolanda, Lapčani su 1263 bili u opasnosti da izgube *libertas* zbog neznatnog povoda — zato, što su njome zaštitili neke podložnike kastruma. Normalno bi bilo, da se osobno kazne oni Lapčani, koji su to uradili, a ne da čitavo bratstvo bude lišeno svojih povlastica.

Zlatna bula je u suštini poboljšala stanje nižega ugarskog i slavonskog plemstva i približila njegov pravni položaj onome hrvatskog plemstva, ali ga nije s njime izjednačila.

Najvažnije su razlike u ovome: Član 3. Zlatne bule određuje, da su zemljišta, koja drže *servientes regis*, slobodna od poreznog opterećenja. Iz toga bi se argumentirajući *a contrario*, mogao izvesti pravno ispravan zaključak, da su sva ostala zemljišta podvrgnuta porezu. Član 27 doduše veli, da se marturine skupljaju »iuxta consuetudinem a Colomano rege constitutam«, ali se u njoj

¹⁵⁵ Više od tri stoljeća kasnije analogan je slučaj u Poljicima, gdje su kmetići zavisni od svojih gospodara didića i vlastele, koji pripadaju pojedinim poljičkim »plemenima«, a nekadašnjim bratstvima (Rački, *Statuta* — Poljički statut čl. 15, 22, 23 b, 44) zato je najteža kazna predviđena za kmetića, koji psuje svog gospodara (66, 72/b d, 74 a, 78 c, 89 a b c, 107 a).

ne ističe *libertas* hrvatskog plemstva. Na taj je način postojala mogućnost, da se na temelju člana 3 protupravno podvrgnu porezu posjedi hrvatskih bratstava.

Da se predusretnu ili suzbiju takvi zahtjevi, neki su plemići osjetili potrebu, da ponovo skrenu pažnju na pojedine točke ugovora s Kolomanom, to više, što su vjerojatno originalne isprave postale u međuvremenu nepristupačne. Taj je cilj bio postignut nekom falsificiranom ispravom, na čijoj je podlozi bio kasnije sastavljen *Qualiter*.

Za to je postojao još jedan razlog. God. 1102 Koloman je tražio od hrvatskog plemstva, da služi u njegovoj vojsci. Ono je primilo tu obavezu vojne službe, »quando aliquis invaderet sua confinia«. I sada je istaknuta posebna obaveza XII bratstava, da svako od njih s najmanje deset konjanika polazi o svom trošku do Drave, a dalje na teret vladara. Ta se točka ugovora potpuno podudara s Kolomanovom uredbom, kojom je proširio punomoći *comitesa*, što zapovijedaju kastrumima, u pogledu sakupljanja poreza, nametnuvši im uz to obavezu, da mu u slučaju potrebe pošalju određeni broj vojnika¹⁵⁷.

Kolomanova uredba pokazuje, da se u Ugarskoj tada pristupilo reorganizaciji vojne službe. Prije su na ratni pohod morali poći svi seljaci, koji su na svoj račun nabavljali oružje¹⁵⁸. Sve veći teret feudalnih renta i drugih obaveza stalno je slabio ekonomski položaj seljaka. Učešće velikog broja seljaka u ratovima štetilo je vladara i plemiće zato, što se renta smanjivala. A s druge strane, taj velik broj mobiliziranih seljaka nije s vojničkoga gledišta predstavljao neku naročitu snagu, jer je bio slabo naoružan. Seljaci nisu mogli nabavljati skupo oružje i njihovo nedostatno naoružanje slabilo je borbenu moć vojske. Odsada idu u vojsku samo oni jobagioni, koji imaju određene obaveze prema kastrumu, od koga zavise i koji su dobro naoružani.

Prema *Pacta conventa* hrvatsko plemstvo učestvuje samo u obrambenim ratovima, što ih vodi hrvatsko-ugarski vladar, i to u slučaju, ako on »pošalje po njih«. Tada povlaštena bratstva moraju poći u rat *ad minus cum Xequitum armigerum*, što potvrđuje darovnica, kojom je Bela III. 1193 darovao Modrušku županiju knezu Bartolu: »... infra limites regni cum decem loricis in re compensatione suscepti beneficii nostri asistat. Extra regnum vero cum quator loricis nobis serviat, tali tamen tempore citatus veniat, in quo exercitus chroaticus ex precepto regio uniuersaliter ad exercitum fuerit conuocatus«¹⁵⁸.

U toj ispravi važne su riječi, koje se odnose na hrvatsku vojsku. Široka formulacija *exercitus chroaticus* i *universaliter conuocatus* upućuje na to, da hrvatska vojska ne može biti sastavljena samo od 120 vojnika, kako bi na prvi pogled izlazilo iz *Qualitera*. Tih 120 vojnika predstavljaju dobro naoružane konjanike — *equites armigeri* — čija je oprema u to doba veoma skupa i čije troškove mogu pokriti samo najbogatija bratstva. To je posebna obaveza povlaštenih bratstava, pa ju je trebalo naročito istaći.

A što je s drugima, koji sastavljaju »hrvatsku vojsku«? U *Qualiteru* stoji: »... non teneatur aliqua predictarum generatio nec eorum homines solvere census seu tributum regie maiestati prefate; nisi tantum teneantur predicti domino regi, quando aliquis inuaderet sua confinia«. Riječ *predicti* odnosi se

¹⁵⁶ Pavluškova, *K voprosu*, str. 73

¹⁵⁷ Kao gore, str. 67.

¹⁵⁸ Smičiklas, *CD II*, str. 262.

i na *aliqua predictarum generatio* i na *eorum homines*. Ovaj drugi izraz — *eorum homines* — označuje, kako smo vidjeli, plemenite pripadnike drugih bratstva u tom savezu, čiji predstavnici nisu učestvovali u poslanstvu Kolomanu. Kad bi se *predicti* odnosilo samo na *generationes*, očito bi to bila pogreška, jer bi moralo stajati *predictae*. To znači, da su pripadnici drugih bratstava također dužni učestvovati u obrambenom ratu na poziv vladara, i to na svoj trošak, ali samo na području Hrvatske i Slavonije, dok je izdatke oko njihova boravka u Ugarskoj morao snositi vladar.

Odredbe Zlatne bule u pogledu vojne službe bile su u suprotnosti s povlasticama hrvatskog plemstva. Član 7. propisuje, da u slučaju neprijateljskog napada svi *servientes regis* moraju o svom trošku poći u pohod na čitavom državnom teritoriju, t. j. i u Ugarskoj i u Hrvatskoj. Ako se radi o napadačkom ratu protiv neke susjedne države, tada *servientes* nemaju obavezu da sudjeluju u ratu, pa ni o vladarevu trošku. U tom su slučaju dužni da slijede vladara samo »omnes qui comitatus habent«¹⁵⁹. To znači, da su se prava *servientes regis* približila povlasticama hrvatskog plemstva, koje mora učestvovati u obrambenim ratovima, ali samo na izričit poziv vladara.

Dakle, *servientes regis* moraju, u smislu Zlatne bule, sami snositi troškove vojnih pohoda na čitavom teritoriju te složene države, dok takva obaveza opterećuje pripadnike hrvatskog plemstva samo za njihova boravka na području Hrvatske i Slavonije. I tu su činjenicu u XIII. st. morali istaći oni, koji su se bojali, da bi ih mogla pogoditi protupravna primjena odredaba Zlatne bule.

Nije opravdana sumnja, kojom se primaju podaci iz spomenute darovnice Bele III., jer se oni tobože ne mogu »protumačiti konkretnim prilikama u Hrvatskoj«¹⁶⁰. Sve dok nema dokaza o protivnom, ta se darovnica mora smatrati autentičnom i — prema tome — nema razloga, da se ne vjeruje njezinim podacima. Budući da takvih dokaza zasada nema, vjerujemo podatku, da je Bartol pri kraju XII. st. bio obavezan staviti kralju na raspolaganje deset vojnika, t. j. onaj isti najmanji broj, što ga je moralo davati svako povlašteno bratstvo prema dogovoru s Kolomanom.

S obzirom na sam *Qualiter* valja istaći veoma važnu činjenicu. Koliko nam je poznato, nitko se dosada nije monografijski pozabavio problemom *libertas* hrvatskog plemstva od XII. do XIV. stoljeća. To je dovelo do pogrešnog shvaćanja, kao da su u *Qualiteru* nabrojene uopće sve povlastice hrvatskog plemstva.

Povezana analiza podataka iz svih dosada navedenih isprava pokazuje, da se te povlastice nisu sastojale samo u osiguranju vlasništva, u oslobođanju od poreza i u ograničenoj vojnoj službi. U *Qualiteru* nisu istaknute druge povlastice: posebni oblici vlasništva i način nasljeđivanja, pravo prvokupa, pravo da ne primaju ugarski novac, pravo da žive po svojim običajima i da se na hrvatsko plemstvo ne primjenjuju propisi ugarskog prava. Stoga je pogrešno mišljenje, da su u *Qualiteru* sadržane sve povlastice hrvatskog plemstva.

Da *Qualiter* predstavlja dokumenat iz XIV. st., kad je navodno nastala »ustanova XII plemena« —, kako to misle M. Šufflay i N. Klaić, moglo se

¹⁵⁹ Kao gore, III, str. 462.

¹⁶⁰ N. Klaić, *Plemstvo*, str. 97. Valja primijetiti, da tvrdnja N. Klaić ne vodi računa o očevidnosti. Ako bi podaci iz feudalnih isprava vrijedili samo u slučaju, da ih potvrde »konkretnne prilike«, otkuda možemo upoznati te iste »konkretnne prilike«, negoli iz istih ili drugih suvremenih isprava?!

očekivati da će u njemu biti sve od reda nabrojene povlastice te ustanove, a ne samo jedan njihov manji dio.

U *Qualiteru* istaknute su samo tri povlastice — osiguranje vlasništva, oslobođanje od poreza i ograničenje vojne službe. To znači, da je falsificirani predložak, prema kojem je *Qualiter* sastavljen, vjerojatno također sadržavao samo te tri točke. Nameće se zaključak, da je taj falsifikat dala izraditi grupa plemića, da se obrani od nekog nasilja, koje je ugrožavalo njihove posjede, koje mu je nametalo porezno opterećenje i ukidalo ograničenje vojne službe. Bojeći se nasilja ili pod njegovom neposrednom prijetnjom, svatko se snalazio kako je bolje znao. Lapčani su izbjegli neprilikama tako, da im je Bela IV. priznao *libertas* posebnom ispravom, koju su kasniji vladari ponovo potvrđivali na njihov zahtjev. A neki drugi, koji su imali slabije veze, mislili su, da će taj isti cilj postići falsifikatima.

Hauptmann¹⁶¹ je s mnogo vjerojatnosti ustvrdio da je *Qualiter* prepisan iz jedne falsificirane isprave, koja je izrađena između 1222 i 1235. Ali je pogriješio u motivaciji, da bi tom falsifikatu bio cilj poduprijeti zahtjeve hrvatskog plemstva na prava *servientes regis*. Nasuprot tome, neki su tom ispravom nastojali obraniti jedan dio svojih povlastica, kako se njihov položaj ne bi izjednačio s onim *servientes regis*.

Prepisivač Tomine Historije poznao je tu ispravu, parafrazirao ju je i uvrstio u prikaz događaja na prijelomu XI. i XII. stoljeća. Ne raspolažući drugim podacima i ne ulazeći u suštinu problema, on je mislio, da se čitav ugovor između Hrvata i Kolomana sastojao u tim stipulacijama, pa je to svoje mišljenje i ubacio u Tomin tekst.

N. Klaić smatra, da su se neki hrvatski plemići u XIV. st. s uspjehom oduprli poreznoj politici Anžuvina i to na dva načina: ili ih je sam kralj oslobodio poreza ili su kao plemići dvanaestero plemena uspjeli uvjeriti kralja, da oni od Kolomanovih vremena ne plaćaju porez¹⁶². Pritom je smetnula s uma praksu feudalnih vladara uopće, a napose Ludovika, da su oni i u jednoj i u drugoj alternativni običavali izdati ispravu¹⁶³. Nije bilo nikakve potrebe sastavljati neki falsifikat, koji bi potvrđivao prava, ako ih vladar uistinu podijelio, već je bilo mnogo jednostavnije pozvati se na nju. Ali o takvoj Ludovikovo ispravi nema nigdje ni riječi. Štoviše, banovac je Živković sto godina kasnije pisao o nasljednom pravu XII bratstava kao o običaju, a ne kao o skupu privilegija, što ih je tobože pred sto godina podijelio Ludovik.

Kritika N. Klaić, koja smatra, da *Qualiter* nema vrijednosti zato, što nije sastavljen u obliku diplome, ne pogađa cilj, jer se radi o prijepisu iz falsificirane isprave, koji predstavlja prepričavanje njezina sadržaja. Potonje je vjerojatnije zato, što se radi o djelomičnom prikazu događaja iz 1102, uvrštenom u jedan historijski rad kao što je Tomina *Historija*.

¹⁶¹ *Hrvatsko praplemstvo*, str. 108

¹⁶² N. Klaić, *Plemstvo*, str. 96.

¹⁶³ Iz doba Ludovikove vladavine ima mnogo takvih primjera. Za privilegije usp. Smičiklas, *CD XII*, str. 142, 364, 451 i 612; *XIII*, str. 64, 67, 83, 194 i 423. Za potvrde ranijih privilegija usp. kao gore, *XII*, str. 73, 83, 267, 297, 341, 348, 358, 388, 511, 533, 535, 565, 568, 603, 624 i 655; *XIII*, str. 15, 62, 69, 197, 348, 358, 363, 371, 393, 409, 461 i 592.

A što se tiče mišljenja I. Kršnjavoga i J. Deéra, da je *Qualiter* nastao na osnovi Tomine *Historije*, ono bi moglo biti vjerojatno jedino u slučaju, da se na drugim mjestima tog djela navode nazivi svih XII bratstava kao i opisi događaja, koje sadrži *Qualiter*¹⁶⁴. Međutim, netko je smatrao potrebnim da trogirskom prijepisu Tomine *Historije* doda prijepis *Qualitera* baš zbog toga, što ona ne sadrži opis događaja, koji su neposredno prethodili sklapanju *Pacta conventa* niti njegov sadržaj¹⁶⁵.

Ove opaske, povezane s gore navedenim argumentima, dovode u sumnju mišljenje, da bi *Qualiter* nastao tek u XIV. stoljeću. Mnogo je vjerojatnije, da je potekao od neke falsificirane isprave, kojom su u XIII. st. neki pripadnici hrvatskog plemstva dokazivali porijeklo nekih prava, čija sveukupnost sačinjava njihovu *libertas*.

Hrvatsko se plemstvo, dakle, na početku XIV. st. dijelilo na dva sloja. Gornji, povlašteni sloj predstavljali su pripadnici uglednih bratstava¹⁶⁶. Njihovi predstavnici u bratstveničkom vijeću, kao nosioci vrhovne vlasti u Hrvatskoj, organizirali su 1102 otpor protiv Mađara u ime čitavoga hrvatskog plemstva i sklopili s Kolomanom *Pacta conventa*, postigavši određene povlastice za sve plemiće u Hrvatskoj. Ne može se *a priori* isključiti, da su oni dobili još neke povlastice za svoja bratstva. Ali o tome nema riječi u ispravama kao ni u *Qualiteru*, čiji je falsificirani predložak bio pisan s ciljem da fiksira one povlastice, koje su bile ugrožene protupravnom primjenom Zlatne bule. Može se pretpostaviti, da je poslije sto godina postalo suvišno isticanje tih privilegija — ili zato što su oni bili općenito poznati, ili zato, što su prestali biti neko ekskluzivno pravo samo jednog sloja plemića. Uostalom, i sama Zlatna bula ne predstavlja drugo već potvrdu onih novih feudalnih ustanova, koje su se u Ugarskoj razvile u procesu raspadanja patrimonijalnog sistema.

Poslije *Pacta conventa* produbile su se razlike u hrvatskom plemstvu. Pripadnici povlaštenih XII bratstava predstavljaju društveni sloj, iz kojega su se u XIII. st. počeli uzdizati pojedini ugledniji porodični skupovi kao što su bribirski Šubići. Taj se proces diferencijacije nastavio i u XIV. stoljeću. Neličiči prerasli su okvire bratstva Snačića, a knezovi Krbavski — Gusića. U vezi s njima spominju se i pripadnici drugih bratstava kao Karinjana¹⁶⁷, iz čega slijedi zaključak da i Karinjani pripadaju vlasteli¹⁶⁸.

Proces diferencijacije pokazao se u sukobima između pojedinih velikaških porodica, koje su se izdvojile iz svojih bratstava, zahvaljujući najviše darovima vladara. Ali ta činjenica nije štetila postojanje ustanove, koja je kasnije nazvana ustanovom XII bratstava. Ta je ustanova i dalje rukovodila zajednicom

¹⁶⁴ Uspoređujući Tominu *Historiju* i *Qualiter* (*Die Anfänge*, str. 41, bilj. 87) Deér je našao, da se oni podudaraju samo na jednom mjestu, i to onom, u kojem se govori o Kolomanovoj namjeri da osvoji Hrvatsku. A to je ipak premalo, da bi se mogao izvesti zaključak, kako je čitav *Qualiter* bio sastavljen prema Tominu spisu.

¹⁶⁵ Drugo je pitanje, zašto u Tominu djelu nema tog opisa. Nije isključeno, da ti detalji Tomi nisu bili poznati. Ali je vjerojatnije, da ih on nije smatrao važnima za historiju Splita, koju je pisao, i to zato, što autonomija Splita ne izvire iz *Pacta conventa*, već iz posebna Kolomanova privilegija.

¹⁶⁶ Mandić, *Bratstvo*, str. 295.

¹⁶⁷ Smičiklas, CD XII, str. 259—260; XIII, str. 88.

¹⁶⁸ Usp. M. Barada, *Lapčani*, Rad JAZU 300, str. 491 i d.

hrvatskih plemića i brižno čuvala onaj poseban položaj, što ga je uživalo hrvatsko plemstvo, t. j. njegovu *libertas*. Kako se vidi iz isprava, kao što su one o Grubićima, Glamočanima i Virevićima, skupovi plemića, na kojima su pripadnici XII bratstava veoma vjerojatno vodili glavnu riječ¹⁶⁹, određivali su, kome sve pripada pravo da uživaju *libertas*. I tu su »slobodu« oni uživali još u XV. st., kako to pokazuje pismo banovca Živkovića.

Među ostalim plemstvom u Hrvatskoj također se odvijao proces diferencijacije. U XII st. je ono bilo uglavnom rodovsko plemstvo. Ali je mađarski utjecaj u obliku vojne službe, kraljevskih nagrada i t. d. uskoro doveo do toga, da se plemstvo po službi odvojilo od rodovskog plemstva. I plemići XII bratstava i oni po službi određivali su otada pripadnost svojem staležu po rođenju. Stoga se i Glamočani i Virevići i Grubići pozivaju na to, da su njihovi pređi bili plemenita porijekla. Glamočane je navodno Ladislav IV. povratio u položaj plemića zato, što su to bili po porijeklu i zato što su mu vjerno služili¹⁷⁰. Za Vireviće, pored njihova plemenita porijekla, bilo je utvrđeno, da su se ženili plemkinjama, pa je ta činjenica bila dovoljna za priznanje nobiliteta, kad već nisu bili u vladarevoj službi¹⁷¹. Toj kategoriji pripadaju također »plemenita vlastela« u Poljcima¹⁷².

Poseban je bio položaj Grubića. Njima osidnici u suštini priznaju, da se njihov status plemića mogao temeljiti na osobnom stalnom boravištu na Cetini¹⁷³. Ova, nešto maglovita formulacija ostavlja čitaoca u prvi čas u nedoumici, zašto bi činjenica stalnog boravišta bila *titulus nobilitatis*. Valja imati na umu, da u počecima klasne diferencijacije u prvobitnoj zajednici pripadnost onome društvenom sloju, iz kojega se razvija rodovsko plemstvo, nije određena rođenjem, već činjenicom eksploatacije. Pojedininim se kastama ispočetka ne pripada po rođenju, već po specijalizaciji u vršenju određenih poslova¹⁷⁴, među koje također pripada organizacija društvenog rada na temelju eksploatacije.

Jedna od osobina eksploatacije u okviru rodova je u tome, da su pojedini eksploatatori zasnivali svoj povlašteni položaj na onim posebnim odnosima, koji su vladali u njihovom rodu. Napuštajući svoj rod, takvi bi eksploatatori gubili tu svoju osobinu. Drugdje oni nisu imali koga eksploatirati niti su raspolagali sredstvima za proizvodnju — zemljištem, prirodnim bogatstvima i oruđem, koja su u to doba još pretežno bila kolektivno vlasništvo bratstva. Usto nije postojala državna organizacija, koja bi u svakom mjestu na državnom teritoriju osiguravala pravnim propisima plemiću njegov povlašteni položaj, bez obzira na to, da li stvarno raspolaze sredstvima za proizvodnju ili ne.

Stoga je u početku procesa, kojim je nastajalo rodovsko plemstvo, bila za određivanje, tko mu pripada, odlučna činjenica eksploatacije: plemić je onaj, kome zavisni seljaci daju rentu. Kad bi kojim slučajem činjenica eksploatacije

¹⁶⁹ Na saboru u Podbursanu 1350 mišljenje je predstavnika XII bratstava vjerojatno bilo mjerodavno za odluku, da Virevići ne pripadaju njima, jer su oni najbolje znali, tko je sve član njihove ustanove.

¹⁷⁰ Smičiklas, CD XIII, str. 186.

¹⁷¹ Kao gore, XI, str. 651.

¹⁷² Rački, *Statuta*, — Statut poljički čl. 21, 23 a, 24, 55 a, 66, 91, dodatak 1 (str. 116), 4 (str. 120) i 6 (str. 123).

¹⁷³ Smičiklas, CD XIII, str. 88.

¹⁷⁴ O. Mandić, *Kaste u historiji društava*, Zagreb 1953, str. 53 i d., naročito str. 61—67.

prestala, kao na pr. kad bi zapovjednik nekog kastruma ili moćni plemić podvrgao svojoj vlasti takve plemiće, primoravši ih na plaćanje rente, onda bi oni gubili svoju stalešku pripadnost, kako se to dogodilo Grubićima. I tada je morala intervenirati zajednica hrvatskog plemstva, da takve razvlaštene plemiće uspostavi u njihovim pravima.

Taj ostatak prošlosti važio je u Poljicima još u XV. st. i kasnije, kako to pokazuju pozniji prijepisi Poljičkog zakona. Ondje su pored vlastele didići bili eksploatatori, a kmetovi eksploatirani¹⁷⁵. Didić je pripadao plemstvu samo, dok je stalno boravio u Poljicima, t. j. dok je ondje bio član nekog bratstva, uživajući njegovu plemenštinu, i dok je iskorištavao svoje podložnike. Ako bi didić trajno napustio svoje prebivalište, u kojemu je bio priznat kao plemić onda je morao potvrditi svoje svojstvo plemića na neki drugi način, t. j. ili vladarevom darovnicom ili da je služio u državnoj upravi, ili — u krajnjem slučaju — da su između njegova roda i drugih plemenitih bratstava postojale bračne veze. Napustivši svoju plemenštinu u Lučkoj županiji, zadarski su Draginići u XIII. st. izgubili status hrvatskih plemića pa im ga je Ludovik 1359 morao nanovo odobriti¹⁷⁶.

Svakako je značajno, da su se i Grubići i Glamočani, pozivajući se na svoje plemstvo, branili od samovolje Nelipčića odnosno Šubića, koji su od njih pokušali učiniti svoje podložnike. Grubiće je uzela pod zaštitu *universitas nobilium regni Croacie*, koja je isto tako postupala i u drugim slučajevima.

Iz svega, što je gore rečeno, slijedi ovaj zaključak: Ustanova, koja je kasnije nazvana ustanovom XII bratstava, nastala je u početku XII. st. Tada su predstavnici najuglednijih hrvatskih bratstava, nastupajući u ime vijeća starješina hrvatskoga bratstveničkog saveza — nosioca suverene vlasti u Hrvatskoj, sklopili s Kolomanom ugovor *Pacta conventa*, u kojem su postigli određene privilegije za hrvatsko plemstvo — njihovu *libertas*. U okviru zajednice hrvatskih plemića, pripadnici XII bratstava vodili su glavnu riječ, naročito kada se radilo o čuvanju te njihove zajedničke *libertas*. Kasnije su ti običaji — *consuetudines* — bili nazvani po tim bratstvima, iako je po njima živjelo čitavo hrvatsko plemstvo još u XV. stoljeću.

Zusammenfassung

Im Laufe der Klassendifferenzierung auf dem von den Kroaten auf der Balkanhalbinsel besetzten Gebiete hat sich eine bevorrechtete Adelschicht entwickelt, welche die Schlüsselstellungen im kroatischen Staate besetzte. Nach der allgemein

¹⁷⁵ Rački, *Statuta*, — Statut poljički čl. 14, 15, 21, 22, 23 a, b, 24, 39 b, c, 44, 55 a, 66, 72 b, d, 74 a, 78 c, 89 a, c, 91, 107 a, dodatak 4 (str. 120), 6 (str. 122) i 7 (str. 123). U Poljicima su eksploatatori bili i didići i vlastela. Razlika između njih sastoji se u činjenici da su vlastela bili sloj, odvojen od didića, zato što je vjerojatno bio sastavljen od bogatih doseljenika, koji su bili primljeni u poljičku zajednicu. Didići su imali posebna prava, kao na pr. da raspravljaju svoja staleška pitanja na posebnom »zboru didićskom« (kao gore, str. 123). Vlastela nemaju pravo posebnog zborovanja, nego zajedno s didićima vijećaju u zajedničkim skupovima (kao gore, str. 122). Pored tih staleških skupština postoji još »zbor podimni« (kao gore, str. 121) i »općeni« (kao gore, str. 119 i 120).

¹⁷⁶ Smičiklas, *CD XIV*, str. 268.

zugegebenen Meinung wurde diese Schicht hauptsächlich aus zwölf Phratrien zusammengesetzt. Diese Phratrien sind in der sogenannten Qualiter-Einlage erwähnt, weil deren Vertreter mit dem ungarischen König Kalman im Jahre 1102 den unter dem Namen *Pacta conventa* bekannten Vertrag stipulierten.

In der letzten Zeit kommen wieder entgegengesetzte Meinungen auf. N. Klaić meint, dass die politisch-rechtliche Institution der XII Phratrien erst im XIV. Jahrhundert entstanden war, und zwar auf Grund der ihnen seitens Ludwigs I gewährten Privilegien, welche den Mitgliedern dieser bevorrechteten Phratrien eine Ausnahmstellung gegenüber dem übrigen Adel, der damals zur Entrichtung der Steuern verpflichtet war, gewährte. Demnach sei Qualiter eine Fälschung aus dieser Periode.

Vom juristischen Standpunkte schafft diese These eine ganz verschiedene Situation für den Beginn des XII. Jahrhunderts. Wenn man die Institution der XII Phratrien aus dem Ende des XI Jahrhunderts wegschafft, so bleibt die Frage offen, wer dann mit Kalman *Pacta conventa*, welche die kroatisch-ungarische Personalunion gründeten, abschloss. Zwar hebt N. Klaić hervor, dass man das kroatisch-ungarische Abkommen nicht mit der Frage der Qualitèrauthentizität untereinander mischen darf. Jedoch ändert diese Behauptung nichts an der Tatsache, dass durch das Wegschaffen der XII Phratrien aus dem XII Jahrhundert die Frage aufgeworfen wird, wer nach dem Tode des Königs Peter (1097) eigentlich der Träger der Souveränität und der politischen Macht im kroatischen Staate war, befähigt mit Kalman zu verhandeln, um ihn als rechtmässigen kroatischen Herrscher anzuerkennen. Falls ein Träger der kroatischen souveränen Macht damals nicht bestand, gibt es keine andere Lösung ausgenommen jener die Eroberung Kroatiens seitens der ungarischen Könige als eine historische Tatsache anzuerkennen — was die Mehrzahl der ungarischen Historiker immer behauptete.

Bei dem Lösungsversuche muss man alle jene politischen Vorurteile, welche vor dem I. Weltkrieg eine objektive Antwort, sei es von der kroatischen wie auch von der ungarischen Seite unmöglich machten, fernhalten. Im J. 1936 hat J. Deér diese Notwendigkeit hervorgehoben. Eine durchgreifende Analyse seiner These zeigt jedoch, dass sein Begriff eines »rein dynastischen Eingriffs« der ungarischen Herrscher nur ein Deckmantel für die schon traditionell gewordene Anschauung der ungarischen Historiker ist, dass Kroatien von den Ungarn erobert worden war.

Die Methoden, welche bei der Lösung dieser Frage neben der historischen ihre Anwendung finden müssen, sind soziologische, komparative und rechtsdogmatische, alle im Rahmen der allgemeinen historischmaterialistischen Methode. Dies umsomehr, da die zeitgenössischen Quellen aus der für die Problemlösung wichtigsten Periode 1097—1102 gänzlich fehlen.

Grosse Unterschiede treten hervor, indem man soziale, politische und rechtliche Verhältnisse in Ungarn, im mittelalterlichen Slavonien zwischen Drau und Save und in Kroatien südlich der Save vergleicht. Erstens bestand in Kroatien eine unabhängige Verwaltung unter der Leitung des Banus, während im XIII Jahrhundert auch Slavonien von seinem eigenen Banus verwaltet war. Die ungarische Komitatsverwaltung wurde zwar in Slavonien, aber nicht in Kroatien eingeführt. Slavonien und Kroatien waren im Münzwesen von Ungarn vollkommen unabhängig. Die Rechtsstellung des kroatischen Adels unterschied sich wesentlich von jener des ungarischen und slavonischen Adels. Während in Slavonien und Ungarn die Adelsbesitze und die dort ansässigen hörigen Bauern steuerpflichtig waren, so ist

dies nicht der Fall in Kroatien wo die Adligen schon von Kalmans Zeiten keine Steuerobligationen hatten. Die Steuerreform Ludwigs I war nur nördlich der Save gültig, was aus der Bestätigungsurkunde der Goldenen Bulle (1351) hervorgeht. Ein wesentlicher Unterschied bestand auch zwischen den Subjekten der Bodeneigentumsrechte. In Ungarn und Slavonien ist der Herrscher alleiniger Eigentümer allen Grund und Bodens, während ihm in Kroatien nur die territoria regalia der kroatischen Könige, wie auch die Landereien der freien Bauern gehören. Von seiner Gewalt sind die *possessiones hereditariae* ausgenommen, weil sie den adeligen Phratrien gehören. Diese *possessiones* dürfen nicht veräußert werden, weil sie die ökonomische Grundlage jener Phratrien bilden. Diese Kategorie umfasste auch jene Besitze, die der Herrscher einzelnen Mitgliedern der Phratricie geschenkt hatte. Der Einzelne konnte nur mit jenen Gütern, die er auf irgendwelche andere Weise erworben hatte, verfügen, weil alles andere das Gemeineigentum der adeligen Phratricie bildete.

Demzufolge gab es auf dem Gebiete des ehemaligen kroatischen Staates drei Eigentumsrechte — das erste, dem ungarischen nachgebildet, in Slavonien, das zweite in Kroatien, und das dritte Eigentumsrecht, welches den Grundsätzen des römischen Rechtes entsprach, in den Küstenstädten Dalmatiens.

Diese Unterschiede haben ihren Anfang in den letzten Jahren des XI. Jahrhunderts. Die ungarischen Herrscher haben sich damals die Eroberung der adriatischen Küstenstädten, um einem freien Ausgang zum Meere zu haben, als Ziel gesetzt. Um ihre Pläne zu verwirklichen, wollten sie die Anarchie, welche im kroatischen Staate nach dem Tode Stephans II einsetzte, ausnützen. Ladislaus erreichte zwar mit seinem Heere auch die Gegend südlich der Save, jedoch war er imstande nur das Gebiet zwischen Drau und Save, d. i. Slavonien, zu behaupten. Demzufolge bildete Slavonien einen von Ungarn eroberten Teil des kroatischen Staatsterritoriums aus, so dass auf diesem Gebiete auch die Verwaltung nach dem ungarischen Muster eingeführt worden war.

Die Ungarn konnten sich auf dem übrigen Teile des kroatischen Staatsterritoriums, welcher für eine Partisanenkriegsführung, wie es im XI. Jahrhundert die Kreuzfahrer Wilhelm von Tyr und Raymond d'Agiles bezeugen, sehr geeignet war, nicht behaupten. Ein anderer Umstand bestimmte die Meinungsänderung bei dem ungarfreundlichen Teile des kroatischen Adels. Es war die in Slavonien zu Gunsten des ungarischen Herrschers erfolgte Enteignung des Phratrienbodeneigentums. Dadurch wurden die Phratrienmitglieder ihrer ökonomischen Grundlage beraubt und von den Launen des Herrschers abhängig gemacht. Diese ökonomische Gefahr band den kroatischen Adel zusammen.

Demzufolge stiess Kalman bei seinem Unternehmen vom Jahre 1097 auf einen hartnackigen Widerstand. Er besiegte zwar die Kroaten bei Gvozd, aber das ganze Land konnte er nicht erobern und im Zaume halten. Massgebend dafür ist der Umstand, dass ein ganzes Heer von 5000 Kriegeren nötig war um Kalmans Braut Busilla durch das kroatische Gebiet nach Ungarn heil zu bringen. Es heisst, dass die Ungarn nur mit grossem Kraftaufwande die vom Meere nach Ungarn führende *via exercitua* kontrollieren konnten. Jedenfalls zogen sich die Ungarn wieder zurück, weil Kalman 1102 den dritten ungarischen Einfall nach Kroatien nördlich der Save organisieren musste.

Nach dem Tode des Königs Peter wurde der Träger der souveränen Macht der Ältestenrat des kroatischen Stammesbundes, in welchem die bevorrechteten XII Phra-

trien eine führende Rolle spielten. Das sie zusammenhaltende ökonomische Interesse bestand in der Verteidigung ihres Phratrienbodeneigentums gegenüber einer eventuellen Enteignung seitens des ung. Herrschers. Das Hauptinteresse Kalmans dagegen verfolgte das Ziel, einen ruhigen und sicheren Zugang zu den Küstenstädten zu sichern. Da diese Interessen nicht entgegengesetzt waren, wurde es möglich sie in Einklang zu bringen. Deswegen kam es zu einem Abkommen, als sich die beiden Heeren an der Save (und nicht an der Drau, wie man früher meinte) begegneten. Der kroatische Ältestenrat erkannte Kalman zum rechtmässigen Herrscher Kroatiens und dieser gewährte seinerseits dem kroatischen Adel alle jene Rechte, in der ersten Reihe das Phratrienbodeneigentum, die er schon besass. Analogerweise handelte Kalman, als er später den dalmatinischen Küstenstädten ihre Privilegien bestätigte.

Die Institution der XII Phratrien, welche die Sonderstellung des kroatischen Adels in der kroatisch-ungarischen Personalunion erwirkte, war auch künftighin der Hüter der kroatischen Adelsprivilegien.

Die Qualiter-Einlage entstand höchstwahrscheinlich auf diese Weise: Um die begünstigte Stellung des kroatischen Adels, welche durch den Erlass der Goldenen Bulle (1222) bedroht war, wieder in Erinnerung zu rufen und zu bekräftigen, wurde eine Urkunde, welche das Zustandekommen dieser Privilegien und ihren Inhalt schilderte, verfasst. Diese nicht erhaltene Urkunde bildete die Vorlage für die Zusammenstellung der Qualiter-Einlage, welche in die *Historia Salonitana* des Erzdiakon Thomas eingefügt worden war.

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA XI—XII.

1958—1959.

Redakcioni odbor:

OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje završeno početkom mjeseca jula 1960.